

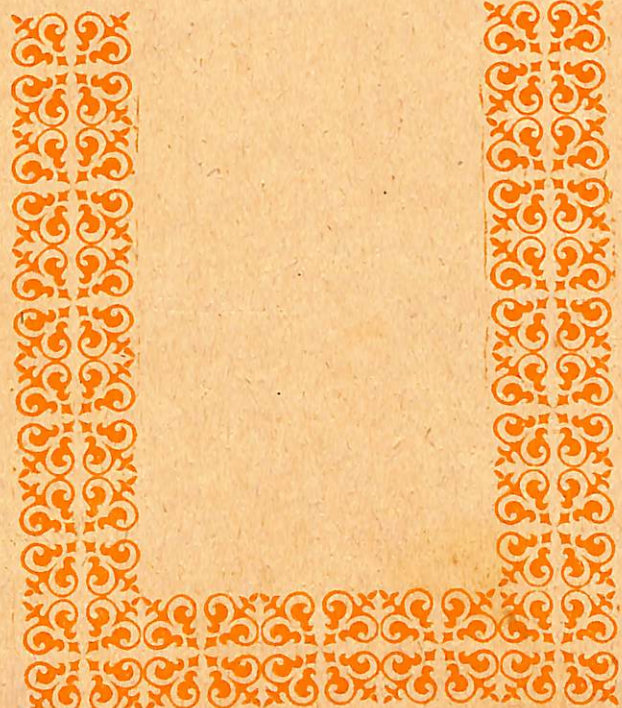
4

0-68

Қ.ОРИПОВ
М.ОБИДОВА

ИФОДАЛИ ЎҚИШ

Қ. ОРИПОВ, М. ОБИДОВА

4
0-68

ИФОДАЛИ ЎҚИШ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ФИЛОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН ҚЎЛЛАНМА

8/р

1.9.82

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1982

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқлаган

Тақризчилар:

педагогика фанлари кандидати Қ. Аҳмедов ва
филология фанлари кандидати Т. Бобоев.

Санъатшунослик кандидати С. Иномхўжаев
жамоатчилик асосида таҳрир қилган

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1982.

А 60602—244

353 (04) — 82. 156—82 4601000000

АВТОРЛАРДАН

Бадий адабиёт — сўз санъати бўлиб, тўғри ва ифодали ўқилгандагина кишида эстетик завқ уйғотади, унинг маънавий олами ни бойитади. «Ифодали ўқиш,— деб таъкидлайди М. А. Рыбникова,— адабиётни конкрет ва кўргазмали ўқитишнинг биринчи ва асосий формаси бўлиб, кўз билан кўрадиган ҳар қандай кўргазмалilikдан муҳимроқдир»¹. Ифодали ўқиш, айниқса, асарнинг гоёвий мазмунини чуқур тушунишда, бадий хусусиятларини очишда катта аҳамиятга эга.

Барча жанрдаги асарлар бир хилда ўқилмаганидек, ҳамма ҳам бир хилда ифодали ўқий олиш қобилиятига эга эмас. Айниқса, олий ўқув юртларининг кўпчилик студентлари узоқ вақт ўзлари мансуб бўлган шева таъсирида бўладилар. Шева таъсирида «ифодали» ўқилган асар мазмунига эса путур етади, унинг бадий-эстетик таъсирчанлиги сусаяди. Шунинг учун, филолог студентларни шевалар таъсиридан қутқариш, уларни ифодали ўқишга ўргатиш тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асар мазмунини пухта ўзлаштиришда, унинг эстетик моҳиятини очишда яқиндан ёрдам беради. Шунинг назарда тутиб авторлар, ифодали ўқишнинг марксистик асослари ва Ўрта Осиё мутафаккирларининг фикрларига таянган ҳамда рус тилидаги назарий-методик адабиётлардан фойдаланган ҳолда ўзларининг кўп йиллик иш тажрибаларидан келиб чиқиб, педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун мўлжалланган ушбу қўлланмани яратдилар. Ундаги «Унли товушлар талаффузи» ва «Ундош товушлар талаффузи» боблари А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти коллективи томонидан яратилган «Ҳозирги

¹ Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения, М., 1963, с. 165.

замон ўзбек тили» (ЎзФА нашриёти, I том, 1957), «Аруз системасидаги шеърларни ўқиш» қисми эса, А. Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар» (ЎзФА нашриёти, 1972) номли китобларига асосланиб ёзилди.

Қўлланмада ифодали ўқишнинг назарий ва амалий масалалари, унга боғлиқ равишда нутқ техникаси, унли ва ундош товушлар талаффузи ҳамда бадий асарларни ифодали ўқиш методикаси ёритилди.

Авторлар қўл ёзма билан танишиб, қимматли фикрларини билдирган филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Н. М. Маллаевга, педагогика фанлари кандидати, доцент Қ. Аҳмедовга, шунингдек, филология фанлари кандидати, доцент Ҳ. А. Жамолхоновларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

Биринчи боб

ИФОДАЛИ ЎҚИШ ТАРИХИДАН

Бадий адабиёт пайдо бўлиши билан унинг ифодали ўқилиши, оғзаки ижрочилиги ҳам майдонга келди. Бадий адабиётнинг шаклланиш босқичлари ғоят мураккаб, ранг-баранг бўлгани каби, унинг оғзаки ижрочилиги тараққиёти ҳам зиддиятлидир. Жумладан, адабиёт ва санъат ҳали муайян маънода синкретик характерга эга бўлган қадимги даврда бадий ва ифодали ўқиш санъати ҳам синкретик характер касб этган. Чунончи, бу даврда бадий адабиёт яратувчилари айни чоқда унинг ижрочилари сифатида ҳам донг таратганлар. Бадий сўз санъаткори халқ ўртасида ижодкор эмас, балки ижрочи сифатида кўпроқ эътиборга эга бўлган. Жумладан, «Авесто» нинг яратувчилари, бора-бора унинг профессионал ижрочиларига айланиб қолган қоҳинлар тоифаси халқ орасида адиблар сифатидагина эмас, балки жонли сўз сеҳри билан мўъжизалар кўрсатувчи мутахассислар сифатида ҳам катта эътибор қозонганлар. Зотан, ўзбек бадий сўз ижрочилиги санъатининг сарчашмалари тарихнинг жуда узоқ қатламларига бориб тақалади. Адабиётшунос олим Н. М. Маллаев таъкидлаганидек, «бадий сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод шаклида пайдо бўлади ҳамда ёзма адабиётнинг вуҷудга келишига замин ҳозирлайди. У оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади».¹ Тарихий тараққиёт давомида адабиёт билан бирга ижрочилик санъати ҳам ривож топа борди. Масалан, Ўрта Осиёда шоирлар билан бир қаторда, уларнинг асарларини мажлис-анжуманларда, кенг меҳнаткаш халқ орасида ижро этувчи санъаткорлар — ровийлар тоифаси пайдо бўлади. Тожик адабиёти асосчиси Абу Абдулло Рудакий ровийлар ҳақида қуйидагиларни ёзади:

Шоир Шаҳиду Шухра, Фаролови
В-ин дигарон ба жумла ҳама рови².

Таржимаси:

Шоир Шаҳиду Шухра, Фароловий
Ва шунинг кабилар барчаси ровий.

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, «Ўқитувчи», Тошкент, 1963, 44-бет.

² Қаранг: Фарҳанги забони тоҷики. Изд-во «Советская энциклопедия». т. 2, М., 1969, с. 141.

Бундан кўринадики, шоирлик иқтидорига эга бўлган Шаҳид, Шухра, Фароловий каби тарихий шахслар ровийлик, яъни шеърхонлик, бадий сўз ижрочилиги билан шуғулланган.

Ровийлик ва ровийлар ҳақида тарихий манбаларда қимматли маълумотлар учрайди. Жумладан, Низом Аруз Самарқандий маълумотига қараганда, «Фирдавсий «Шоҳнома» ни ижод этгач, Али Дайлам унга хатотлик, Абудулаф ровийлик қилди»¹.

Абу Абдулло Рудакийнинг ровийси бўлган Мажд исмли тарихий шахс ҳақидаги маълумотлар ҳам қизиқарлидир. Ленинградлик машҳур совет шарқшуноси А. Т. Тоҳиржонов Рудакий асарларининг Мажд исмли профессионал ижрочиси бўлганлигини эътироф этади ва уни *чтецрави* деб атайдиган².

Йирик тожик ёзувчиси, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Сотим Улуғзоданинг маълумотларига кўра, «ровийлар — бадий ўқиш усталари бўлиб, халойиқ ўртасида Рудакий, Дақиқий, Шаҳид Балхий, Абдушукур Балхий ва бошқа ўнлаб ўзларига замондош ва ўтмиш шоирлари шеърларини махсус оҳанг билан ўқирдилар. Хусусан, Рудакийнинг ёқимли шеъру кўшиқлари уларнинг оғзидан тушмасди»³.

Улкан шарқшунос Е. Э. Бертельс ҳам ўрта асрларда ровийлар тоифаси мавжудлигини эътироф этади⁴.

Кўринадики, қадимда бадий сўз ижрочилигининг бутун бир йўналиши, ўзига хос мактабни ташкил этувчи ровийлар тоифаси катта шон-шухрат ва ижтимоий мавқега эга бўлган. Бироқ, жамият тараққий қилиши билан ровийлик тармоқланиб, XV асрларга келганда, мустақил бадий ижрочилик кўринишлари ва уларга мансуб ижрочилар тоифаси вояга ета бошлади. Жумладан, Алишер Навоий XV асрларга келиб бадий сўз ижрочилиги санъатининг воизлик (нотиқлик), қиссахонлик, бадиҳагўйлик, базлагўйлик (латифагўйлик), дostonхонлик, қасидахонлик, ғазалхонлик санъати шаклланиб етилганлиги ҳақида муфассал маълумот беради⁵. Хусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз Ҳиравий, Хожа Муайяд Меҳнагий, Мулла Қалон Воиз Самарқандий, Қози Уший, Мавлоно Риёзий, Баҳовуддин Валад, Жалолиддин Румий каби забардаст сўз санъаткорлари бадий сўз ижрочилигининг бу даврда Шарқда машҳур бўлган вакилларидир.

Ўзбек бадий сўз ижрочилиги санъатига хос бўлган бедилхонлик, навоийхонлик, фузулийхонлик, машрабхонлик билан бирга, қиссагўйлик, ҳикоягўйлик, латифагўйлик, навҳагарлик, эртақчилик, кулгили ҳикоягўйликнинг тараққиёти бу санъатнинг жуда

қадимий ва бой тарихга, маълум анъанага эга эканлигини англатади.

Ўрта Осиё халқлари педагогикаси тарихида ифодали ўқиш санъатига бўлган эътибор алоҳида мавқе касб этади. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, Ўрта Осиё, шу жумладан, ўзбек педагогикасининг Октябрь революциясигача бўлган асосий методи қуруқ ёдлатиш ва ифодали ўқитишдан иборат эканлигини эътироф этишга тўғри келади. Бироқ В. И. Ленин тўғри таъкидлаб ўтганидек, «кўпинча баъзи бир ёшлар орасида ҳам, янги таълимнинг баъзи бир ҳимоячилари орасида ҳам, эски мактаб қуруқ ёдлаш мактаби эди, деб эски мактабга қарши айтилган таъналарни эшитган вақтимизда, биз уларга эски мактабда бўлган яхши нарсаларни олишимиз керак, деймиз... Инсоният яратган барча бойликларни билиб ўз онгини бойитган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин»¹. Бу доҳиёна кўрсатма ифодали ўқиш санъати учун ҳам тааллуқлидир.

Ўзбек педагогикаси тажрибалари, ифодали ўқишни қуйи синфлардан бошлаб машқ қилишни ва уни кейинчалик аста-секин тақомиллаштириб боришни тақозо этади. Бу тасодиф эмас, албатта. Чунки ифодали ўқиш санъати болаларнинг бадий дидини шакллантирибгина қолмай, уларнинг маънавий чиниқишида, хотирасининг мустаҳкамланишида ҳам етакчи ўрин эгаллайди.

Ўтмишда шеърни тушуниб ўқишга катта эътибор берилганини Алишер Навоий қуйидагича ифодалайди:

Едима мундоқ келур бир можаро
Қим туфулият чоғи мактаб аро,
Истабон ташхиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳам дoston,
Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бўстон».
Манга ул ҳолатда таби булҳавас,
«Мантиқут-тайр» айлаб эрди мултамас².

Буюк шоирнинг ўзи болалик ва йигитлик пайтларидаёқ эллик минг байт, яъни юз минг мисра шеърни ёд билган ва улардан эстетик завқ олган. Бу ҳақда шоир шундай дейди: «Булардан доғи бошқа йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак шеърда сеҳр соз ва насрда фусун пардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абъетидан эллик мингдин ортиқ ёд тутубмен ва алар завқ ва хушҳоллигидан ўзумни овутубмен»³. Ифодали ўқиш санъатига бўлган чуқур ҳурмат-эҳтиромни рус ва Европа халқлари педагогикаси тарихида ҳам яққол кузари

¹ Фарҳанги забони тоҷики, 141-бет.

² Тағирджанов А. Т. Рудаки. Жизнь и творчество. История изучения. Изд-во Ленинградского университета, 1968, с. 140.

³ Сотим Улуғзода. Пири ҳакимони машриқзамин. Нашриёти «Маориф». Душанбе, 1980, 40-бет.

⁴ Қаранг: Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. М., «Наука», 1960, с. 138—139.

⁵ Алишер Навоий. Мажолисун нафoис. Илмий-танқидий тексти. Тайёрловчи Суйима Ғаниева. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1961.

¹ Ленин В. И. Ёшлар союзининг вазифалари. «Ленин маданият ва санъат тўғрисида», Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 315-бет.

² Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Асарлар. Ун беш томлик, 11-том, 237-бет.

³ Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Асарлар. Ун беш томлик, 14-том, 126-бет.

тиш мумкин. Жумладан, XVIII асрга келиб, Россияда ифодали ва бадий ўқиш санъати театр сахналаридан, адабий кечалардан кенг ўрин ола бошлади. Бу даврда декламация санъаткорлар томонидан бадий ўқиш деб номлана бошлади ва у, айниқса, илгор интеллегенция ўртасида катта қизиқиш уйғотди.

Улуғ рус ёзувчиси С. Т. Аксаков ёшлик йилларини эслаб ёзган хотираларидан бирида асарларни бадий ўқишни болалигидан бери севишини, оила аъзолари ва дўстлари олдида бадий асарларни ўқиганида уларнинг олқишларига сазовор бўлганлигини эслайди. Жумладан, Державиннинг бир шеърини ёддан ўқиб берганида, бунинг шоирга қанчалик таъсир қилганлиги ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Мен шеърнинг сўнгги сатрларини тугатмасимданоқ... Державин кўз ёшлари билан мени қучиб олди. У мени мақтамади. Бирор сўз ҳам айтмай, яна ўз жойига ўтириб, мени ҳам аввалги ўтирган кресломга ўтқазиб, қўлимдан ушлаган ҳолда, ҳаяжонли бир тусда секингина паст овоз билан: «Мен ўзимни ўзим биринчи бор эшитдим...» деди¹.

Ифодали ўқишнинг Россияда кенг ривожланиши адабиётда реализмнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Дастлабки етук бадий реалистик асарларни яратган Крилов, Грибоедов, Пушкин, Гоголь ва бошқаларнинг ўзлари ифодали ўқишда катта муваффақиятларга эришдилар.

1826 йилда А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов» номли асарини унинг ўз тилидан эшитган М. П. Погодин буюк шоирнинг бадий ўқиш маҳорати ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Бу ўқиш бизнинг ҳаммамизда қандай таассурот қолдирганини тасвирлаб бериш қийин. Биз бу ерга Пушкинни эшитгани келган эдик... У Иван Грозний ибодатхонасида ўқилган «Тангри унинг жафодийда ва тугёнли қалбига ором ато этгай...» деб бошланувчи дуони ўқиганда, гўё ҳаммамиз ақлдан озгандай қотиб қолдик. Кимлардир оташдек ловулласа, кимлардир муз қотди. Сочларимиз типпа-тик бўлиб кетди. Ортиқ бардош беролмай, айримлар қичқириб юборар, айримлар бир жойда туролмас ёки тўсатдан яна жимлик ҳукм суради²».

Ўтган асрнинг ўрталарида Россиянинг марказий шаҳарларида Пушкин, Гоголь, Козлов, Баратинский ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини бадий ўқиш анча кенг тус олди. Бундай ўқишлар аста-секин ўз самарасини бера бошлади. Халқ ичида бадий адабиётга қизиқиш кучайди. Худди шу вақтда чет элларда бўлган буюк рус ёзувчиси Н. В. Гоголь Италиядан Ватанига ёзган хатларидан бирида шундай дейди: «Ниҳоят бизда ҳам ёзувчиларимизнинг асарларини оммавий ўқиш бошланибди, мен хурсандман... Оммавий ўқиш, вақти келиб, аста-секин спектакль ўрнини ҳам босади, деб ўйлайман»³.

Ҳақиқатан ҳам кейинчалик бадий ўқиш сахнага кириб келди

¹ Қаранг: Першин Н. Звучащее слово. М., «Молодая гвардия», 1961, с. 5.
² Уша китоб, 5—6-бетлар.
³ Уша китоб, 6—7-бетлар.

Уша даврининг етук актёрларидан М. С. Щепкин, М. Н. Ермолова, В. Ф. Комиссаржевская, В. И. Качаловлар бадий ўқиш бўйича кўрсатган маҳоратлари туфайли ҳам халқ ўртасида катта шухрат қозондилар.

XIX асрнинг ўрталаригача Россия мактабларида ифодали ўқиш асослари ўқувчиларга тушунтирилмас, фақат кўр-кўрона ёд олдириллар, адабиёт қондалари қуруқ баён қилинар эди. Буслаев, Водозов, Стоюнин каби методистлар адабиёт ўқитишнинг бундай юзакилигига қарши қаттиқ кураш олиб бордилар. Улар яратган методик қўлланмалар маориф системасида катта ўзгаришлар қилмаган бўлса ҳам, ўз даврида адабиёт ўқитишни яхшилаш учун сезиларли туртки бўлди. Кенг жамоатчилик томонидан ифодали ўқишнинг бир рамкага солиш мақсадида программа проектлари тузилиб, маориф системасидаги барча ташкилотларга, университет ўқитувчиларига муҳокама этиш учун юборилди. Бу ҳақда машҳур методист Виктор Острогорский ўз хотираларида ажойиб фактларни келтиради. Унинг эсдаликларига қараганда, ана шу программалар проекти туфайли Россия ўқитувчилари ўртасида катта жонланиш пайдо бўлган. Гимназиялардаги биқик муҳит ўзгара бошлаган, янги-янги китоблар босилиб чиққан, «Современник» ва «Русский вестник» каби илгор фикрларни тарғиб қилувчи журналлар нашри йўлга қўйилган.

1861 йили маориф системасида кенг жамоатчилик томонидан маъқулланган ўқув фанларининг янги программалари, жумладан, адабиёт программаси ҳам тасдиқланади. Бунинг натижасида адабиётга қизиқиш бирмунча ўсган бўлса ҳам, ўқитиш ишлари ҳали талабга жавоб бермас эди. Айниқса, ифодали ўқиш бўйича турлича қарашларнинг мавжудлиги ўрганилаётган бадий асарларнинг ғоявий мазмунини чуқур тушунишда, унинг ўзига хос хусусиятларини очишда катта қийинчиликлар тугдирар эди.

Ифодали ўқишга нисбатан бўлган ҳар хил қарашлар уч хил оқимни вужудга келтирди:

Уларнинг биринчиси, асарни бадий ўқиш жараёнида унинг таълим-тарбиявий томонига кўпроқ аҳамият беришни талаб этса, иккинчиси бадийлигига асосий диққат-эътиборни қаратиш кераклигини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Учинчи оқим вакиллари эса, асарнинг маънавий-услубий жиҳати — унинг энг муҳим томони деган фикрни илгари сурдилар.

60-йилларда ҳукм сурган бу қарашларга В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский ва Н. А. Добролюбовлар бефарқ қараб турмадилар. Улар вақтли матбуот орқали бу қарашларнинг заиф жиҳатлари ҳақида танқидий мақолалар билан чиқдилар. Бундай чиқишлар адабиёт методикасига, жумладан, ифодали ўқиш назариясига катта таъсир кўрсатди.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларига келиб, мактаб ва маориф системасида ифодали ўқишнинг янги-янги методлари ишлаб чиқилди. Натижада бадий асарларнинг эстетик томонига катта аҳамият берила бошлади. Бу соҳада, айниқса, В. Я. Стоюнин ва В. П. Острогорскийларнинг хизматлари катта бўлди.

В. Я. Стоюниннинг фикрига кўра, адабиёт ўқитувчиси: «табиат ва инсонга тегишли бўлган ҳақиқий билимларни ўқувчиларга етказиши», уларнинг «эстетик туйғуларини ўстириши» зарур¹.

В. П. Острогорский ҳам В. Я. Стоюнин фикрларига қўшилган ҳолда, унга янгилликлар киритди. Унинг адабиётда эстетик тарбия масалаларини биринчи планга қўйган «Эстетик тарбия ҳақида мактаблар» номли асари бу соҳада олдинга ташланган муҳим қадам бўлди. Методист олим мазкур асарида ахлоқий-эстетик тарбияга алоҳида аҳамият бериб, адабиёт ўқитувчисини «йўлчи юлдуз»га ўхшатади.

В. П. Острогорский «Адабиёт ўқитиш ҳақида суҳбат» номли бошқа бир асарида адабиёт программасини тўрт қисмга бўлиб кўрсатади:

1. Актив, ифодали ўқиш.
2. Ёд олиш ва энг яхши шеър намуналарини ифодали ўқиш.
3. Синфдан ташқари мажбурий ўқиш.
4. Ўқитувчининг жонли нутқи.

Олимнинг фикрича, ифодали ўқиш ёлғиз инсон ва унинг ҳаёти ҳақида билим берибгина қолмай, балки ўқувчиларнинг эстетик қарашларини камолга етказиши.

Эстетик тарбияга катта аҳамият берган В. П. Острогорский адабиёт ўқитувчиси олдида қуйидаги талабларни қўяди:

- а) ўқитувчининг ўзи ифодали ўқишни пухта эгаллаган бўлиши лозим;
- б) ўқиш учун чинакам бадий ва мазмунан бой асарлардан парчалар танлаши керак;
- в) ўқувчиларга кўпроқ ёд олдириши зарур.

В. П. Острогорский бундай илғор фикрлари билан ўша даврдаги схоластик ўқишларга қаттиқ зарба берди, мактаб ва маориф тараққиётига жиддий таъсир қилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши натижасида маҳаллий халқлар тараққийпарвар рус ва Европа маданияти билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

XX аср бошларида эса, Россияда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам ифодали ўқиш саҳнадан кенг ўрин ола бошлади. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Маннон Уйғур сингари етук педагог-режиссёрлар ҳамда Н. Исомиддинхўжаев, Ш. Иноятов, Х. Юнусов, С. Қори каби талантили ёшлар бадий ўқишни саҳнага олиб чиққан тарғиботчилар бўлди. Улар театр саҳналарида, спектакллар бошланишидан олдин ёки антракт пайтида парда олдида чиқиб шеърхонлик қилардилар.

Россиядаги илғор ғоялар, мактаб ва маорифнинг янги системаси аста-секин чекка ўлкаларга ҳам кириб кела бошлади. Туркистонда янги-янги мактаблар (рус-тузем мактаблари) очилди.

¹ Қаранг: Голубков В. В. Методика преподавания литературы. М., Учпедгиз, 1952, с. 48—49.

Мадраса ва мачитлар қошидаги эски маҳаллий мактаблар — «усули қадимия» ўрнига, Ҳамза, Авлоний ва Айнийларнинг янги «усули жадидия» мактаблари майдонга келди. Ўша даврда икки хил жадид мактаблари бўлиб, бирида бой болалари ўқитилиб, маҳаллий буржуазияга кадрлар тайёрланса, иккинчисида меҳнат-кашларнинг болаларига бошланғич билим берилар эди. Ҳамза, Авлоний ва Айнийлар ўзлари очган янги усулдаги мактаб ўқувчилари учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар», «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» каби ўқиш китоблари яратган эдиларки, уларда ифодали ўқишга алоҳида эътибор берилган.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоният учун янги давр очди. Революциянинг биринчи кунларидан бошлаб мактаб ва маориф системаси тубдан ўзгартирилди. Ўзбекистонда гимназия, рус-тузем мактаблари ҳамда «усули қадимия» ва «усули жадидия» деб аталувчи эски мактабларга барҳам берилиб, меҳнат-каш халқ болаларига ҳақиқий билим берадиган тамоман янги типдаги совет мактаблари ташкил этилди.

Мактаб ва маориф системаси кун сайин ривожлана бошлади. Адабиётни ўқитиш масалалари «Нашри маориф», «Маориф ва ўқитувчи» каби журнал саҳифаларида тез-тез муҳокама этила бошланди. 1918 йилдаёқ етти йиллик мактаблар учун илк бор адабий ўқиш программалари тузилди. Бу программаларда адабий ўқиш учун темалар танлаш, бу темалар қай йўсинда ўтилганда болаларнинг ёзма ва оғзаки нутқ малакаларининг ўсишига ёрдам бериши мумкинлиги ҳақидаги масалалар акс этди.

Мазкур программаларда бадий асарларни ифодали ўқишга алоҳида аҳамият берилди. «Адабий асарларни ўқиш,— дейилади программанинг «Баённома» қисмида,— англатмоқ ва тушунтирмоқ учун ўқишнинг энг биринчи ва асосий вазифаларин, ўқиган нарсанинг нафислигини очмоқ ҳам шунга тааллуқи бор ҳолларни болаларга ўқитмоқдир»¹.

Кейинги программа ва қўлланмалар янада такомиллаштирилди ва ифодали ўқиш санъатига бўлган эътибор мунтазам ортиб борди. Бугунги кунга келиб, ифодали ўқиш санъатининг болалар бoғчасидан бошлаб (декламация) олий ўқув юртиларигача программали тарзда мустаҳкам ўрин эгаллаганлиги ва фаннинг бу соҳасига оид турли қўлланма ҳамда хрестоматиялар яратилаётганлиги² ифодали ўқиш санъатига бўлган эътиборнинг ёрқин намунаси бўла олади.

¹ Қаранг: Долимов С., Убайдуллаев Х., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1967, 39-бет.

² Қаранг: Иномхўжаев С. Бадий ўқиш асослари. «Ўқитувчи», Тошкент, 1973; Иномхўжаев С., Зуннунов А. Ифодали ўқиш асослари, «Ўқитувчи», Тошкент, 1978; Турдиев Б. 4—7-синфларда ифодали ўқиш, «Ўқитувчи», Тошкент, 1978; «Кичиктоилар учун хрестоматия». Тўпловчилар: С. Ғофий, Тошкент, 1978; «Ўқитувчи», Тошкент, 1978; «Бoғчаларнинг тайёрлов гуруҳи», Тошкент, 1979. «Ўқитувчи», Тошкент, 1979.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда ифодали ўқиш методикаси — шарқ педагогикаси, илғор рус ва Европа халқлари педагогикаси ҳамда театр педагогикасининг муштарак синтезидан иборат замонавий, илғор методикадир.

Иккинчи боб

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН

Нотиқлик санъатининг тарихи жуда узоқ бўлиб, у эрамиздан аввалги V аср бошларида Юнонистонда шакллана бошлади. Юнонистонда аристократия демократик тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашларида, суд ишларида ва йиғинларда республиканинг ҳар бир овоз кийисси эркин нутқ сўзлаш ҳуқуқига эга бўлган.

Давлат ишларини бошқаришда қатнашишни хоҳлаган ҳар бир киши учун чиройли сўзлаш санъатини эгаллаш мажбурий, бир эҳтиёжга айлана борган.

Нотиқлик санъатининг йирик намояндаси Цицерон бу санъатга катта баҳо беради. У икки хил санъатни — лашкарбошилик ва нотиқлик санъатини тан олади.

Нотиқликнинг ниҳоят даражада оғир ва сермашаққатлиги, шу билан бир қаторда, жуда шарафли эканлигини чуқур ҳис қилган Плутарх ҳам бу санъатни ҳаётини зарурият деб билади.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиқлик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлди. Суд жараёнида жавобгар ўзига қўйилаётган айбнинг асосизлигини исботлаб гапириши, даъвогар эса ўз фикрида қаттиқ туриши, уни қоралаши лозим эди. Лекин ҳамма ҳам чиройли сўзлаш қобилиятига эга бўлавермайдди. Шунинг натижасида, нутқ текстларини ёзиб берадиган билимдон кишиларга эҳтиёж туғила бошлади ва ёзма нутқ санъатини яхши эгаллаган нотиқларни ўша замон тили билан «логографлар» деб атай бошладилар.

Логографлар судга иши тушган кишиларнинг ҳолатини чиқариб, шундан оладиган қалам ҳақи эвазига кун кечирганлар. Логографиянинг тирикчилик, воситасига айланиши нотиқлик санъатининг равақ топишида катта роль ўйнади.

Нотиқлик санъатининг кенг қўламда қанот ёйиши эса, ўз навбатида унинг суд нотиқлиги, ҳарбий нотиқлик ва сиёсий нотиқлик каби шохобчаларининг пайдо бўлишига олиб келди. Судда гапириладиган чиройли нутқ ўрнини, эндиликда конкрет қонуниятга эга бўлган суд нотиқлиги эгаллади. Орадан бир оз вақт ўтгач, нотиқликнинг яна бир тури — эпидейктик, яъни тантанали нутқ услуби пайдо бўлди.

Нотиқлик санъати қанчалик тез ривож топмасин, барибир у адабий фаолиятга қўшилмас, чиройли нутқ текстлари эса, бирор ерда нашр этилмас эди.

Эпидейктик нотиқликда баландпарвоз сўзлар ишлатилар, шу-

нинг учун ҳам бундай нутқ текстини тайёрлаш анчагина изланиш-ни талаб қилар эди. Бинобарин, логографлар ўзларидан олдин ўтган салафларининг меросига ва халқ оғзаки ижодига мурожаат эта бошладилар. Шу тариқа чиройли сўзлаш санъати — нотиқлик санъати аста-секин шаклланиб, бадний адабиётнинг равақида катта роль ўйнади: трагедия, комедия ва роман жанрларининг пайдо бўлишига катта таъсир кўрсатди.

Булардан ташқари, нотиқлик санъатининг ривожини адабий тилнинг шаклланишига, нотиқлик санъатининг назариясидан иборат бўлган «Риторика» илмининг вужудга келишига сабаб бўлди. Римдаги барча шоирлар ва нотиқлар шу мактабдан, яъни риторика мактабидан таълим олганлар.

Нотиқлар томонидан яратилган нутқ текстлари насрий ва поэтик ижод намунаси ҳисобланган. Бундай ижодкор нотиқларнинг номи ўз мамлакати доирасидан чиқиб, жаҳонга маълум ва машҳур бўлган. Аристотель, Демосфен ва Цицеронлар шулар жумласидандир.

Аристотель
(384—322)

Ўрта Осиёда Арасту номи билан машҳур бўлган Аристотель эрамиздан аввал, 384 йили Стагир (Македония ярим оролидаги Хал-

кидик) да врач оиласида дунёга келади. Унинг отаси Никомах Александр Македонскийнинг набираси подшо Аминти II саройида врачлик қилган.

Аристотель 17 ёшида Афинага келади ва бу ерда ўз замонасининг машҳур олимларидан бўлган Платонга шогирд бўлади. Платоннинг вафотидан сўнг, Аристотель 347 йили Афинадан Троад томон ўтиб, Ассосга боради. Чунки бу ерда устозининг тарафдорлари кўп эди. Унга айниқса, зўравон, золим Гермий ҳомийлик қилади. Аристотель Гермий вафотидан сўнг, Лесбос ярим оролидаги Митилен шаҳрига кўчиб ўтади ва у ерда 342 йилгача яшади.

342 йили Македония подшоси Филипп ўзининг Александр номли 13 ёшли ўғлининг тарбияси учун Аристотелни Митилендан чақириб олади. Бу ерда у фалсафа мактабини очади ва катта кутубхона ташкил қилади.

Шу даврда Грецияда чиройли сўзлашга қизиқиш кучайиб кетган эди. Бунинг натижасида қатор нотиқлик мактаблари очилди. Бу мактабларда сўз санъати усталари шогирдлар етиштириб чиқарар эди. Кейинчалик чиройли сўзлаш ҳақида қўлланмалар майдонга келди. Шундай асарлардан бири Аристотелнинг «Риторика» номли китобидир. Буюк олим уни машҳур «Поэтика» номли асаридан сўнг, яъни эрамиздан олдинги 330 йилларда Афинага сўнгги марта қайтиб келганда ёзган эди.

Маълумки, унга Анаксимен Лампсак ҳам «Риторика» номли қўлланма яратган эди. Бу икки асар бир-бирига тамоман ўхшамайди. Уларнинг биринчиси қўлланма бўлса, иккинчиси чиройли сўзлаш назарияси бўйича илмий мулоҳазалардан иборат.

Аристотелнинг «Риторика»си уч китобдан ташкил топган. Асарнинг биринчи ва иккинчи китоблари, асосан чиройли сўзлаш,

ишонтириш методлари ҳақидаги фикр ва мулоҳазалардан иборат бўлса, учинчи китобида нутқ мантиқига жуда катта аҳамият берилади. Олимнинг фикрича, нотиқ тилидаги турли «қоришмалар», яъни сўзларнинг нотўғри ва ноўрин талаффуз қилиниши, жумлаларнинг мантиқан ҳар хил тузилиши сўзловчининг катта хатосидир. Аристотель ҳар бир жумланинг асосий фикрини ифода этишга қаратилиши, равон ва тингловчи тушунадиган даражада содда бўлишини талаб этади. У нотиқнинг ҳиссиёт билан сўзлаши мулоҳаза юритаётган фикрининг тингловчи қалбига тез етишида муҳим омил бўлишини алоҳида уқтиради. Бундан ташқари, Аристотель, нотиқнинг аудиторияни ўзига жалб этиши учун ҳазил-мutoйиба сўзлар билан лирик чекиниш қилиб тингловчиларни ҳаяжонлантира билиши зарурлигини, агар турли кўргазмаларни қурооллардан фойдаланса, ҳар хил эпитет, чоғиштириш ва метафораларни қўлласа, нутқининг таъсирчанлиги янада ошишини, аммо келтирилган мисоллар кўпайиб кетиб, тингловчинини зериктириб қўймаслиги келтирилгани ҳам таъкидлайди.

Аристотель нотиқлик санъатини эгаллашни 5 қисмга бўлиб ўргатади:

1. Материални кашф этиш (ҳар томонлама тайёрлаш).
2. Материални жойлаштириш шакли (плани).
3. Материални эслаб қолиш (ўзлаштириш).
4. Материални сўз ёрдамида тўғри акс эттириш.
5. Материални тўғри талаффуз этиш.

Аристотель фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Демосфен (384—322) Умрини она-Ватанининг гуллаб-яшнашига бағишлаган давлат арбоби, машҳур нотиқ Демосфен эрамиздан олдинги 384 йили Афинада ўзига тўқ оилада дунёга келди. Унинг отасининг исми ҳам Демосфен бўлиб, қурол-яроғ устахонасининг эгаси эди.

Бўлажак нотиқ беш ёшга тўлганда отасидан ажралади. Демосфен билан синглисига отадан катта мерос қолади. Болаларнинг тарбияси ва мерос вақтинча тоғасига топширилади. Тоға эса, барча бойликларни қўлга киритиб олгач, болаларнинг тарбияси билан қизиқмайди. Натижада, Демосфен жуда нимжон ва касалманд бўлиб ўсади.

Демосфен вояга етгач, тоғаси унга фақат қуллари, уйи ва уй жиҳозларини ҳамда пулининг маълум бир қисминигина бериб алдайди. Демосфен тоғасидан мол-мулкнинг қолганини яхшилик билан қайтариб беришини сўрайди. Бироқ тоға бундан бош тортгандан кейин, у қолган меросни суд орқали ундириб олишга қарор қилади. Судда муваффақият қозониш учун Афина давлат қонуналарини яхши билиш, шу билан бирга, равон сўзлаш, даввосининг тўғрилигига кишиларни ишонтириш керак эди. Шу сабабли Демосфен нотиқлик санъатини ўрганиш учун ўз даврида мерос ишлари бўйича машҳур бўлган адвокат Исей мактабида таълим олишга мажбур бўлади. У тўрт йил давомида кунт билан ўқийди ва бу даврда кўпгина ёзувчиларнинг асарлари билан танишиб чи-

қади. Айниқса, машҳур тарихчи Фукидид¹ ва файласуф Платоннинг танланган асарларини пухта ўрганади. Бўлажак нотиқ Фукидид асарларини саккиз мартаба қайта кўчириб ёзиб, уни деярли ёддан ўзлаштиради.

Демосфен ўқишни тугатгач, васийлари билан судлашади ва бу суд беш йил давом этади. Бир неча йил сурункасига бўлган кураш бўлажак нотиқ характерининг тобланишида, бир сўзли ва матонатли бўлишида катта роль ўйнади.

Ёшлик чоғларидаёқ кўпчилик олдидан сўзга чиқишни орзу қилиб юрган Демосфен ўқиш йилларида ўқитувчиси билан суд мажлисларига қатнашади.

Демосфен нотиқлик билан шуғулланишдан аввал ўз устози йўлидан бориб, бошқаларга судда сўзланадиган нутқнинг текстини ёзиб берар ва бу ишлари учун яхшигина ҳақ олар эди. Бора-бора нутқий текстлар ёзиш Демосфенни қониқтирмайди. У отабини ватанпарвар сифатида ижтимоий фаолиятини ватанининг равнақи учун сарфлашни орзу қилади.

Ёш нотиқнинг халқ олдиданги биринчи нутқи аянчли ҳолда: тўполон, кулги, қийқириқ, ҳуштак чалиб масхаралаш билан қарши олинади. У ўз нутқини тугатолмай минбардан тушишга мажбур бўлади.

Демосфен нутқининг бундай аянчли тугаши табиий эди, чунки унинг товуши жуда паст бўлиб, бир оз дудуқланар, «р» ҳарфини талаффуз этолмас, гўлдираб, мужмал гапирар эди. Булардан ташқари, унинг елкасини қимирлатиб турадиган одати ҳам бўлиб, кўпчилик орасида ўзини тўғри тутат билмас эди.

Халқ мажлисларидан бирида Демосфен ўзини иккинчи бор синаб кўради. Лекин бу сафар ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Шундан сўнг Демосфен ўз нутқидаги камчиликларни бошқа такрорламаслик учун астойдил бош қотиради. Ҳар кун би неча соатлаб нотўғри талаффуз этаётган сўзлари устида қайта-қайта машқ қилади. Ҳатто оғзига тош солиб олиб, қаттиқ ва равон гапиришга ҳаракат қилади. «Р» товушини тўғри талаффуз этиш учун эса кучук боласининг ириллашини кузатади ва ўзи ҳам худди шу товушни қайтаради.

Ниҳоят узоқ муддатли тинимсиз машқлардан сўнг Демосфен ўз мақсадига эришади: машҳур нотиқ бўлиб етишади. Аммо, шунга қарамай, у ҳеч қачон тайёргарликсиз нутқ сўзламас, олдиндан ёзиб қўйилган текстни ёдлаб олар, ҳар бир сўз устида пухта ўйлар, жумлаларни аниқ ва чиройли тузишга ҳаракат қилар эди. Улуғ нотиқнинг нутқи шу қадар содда, равон, мантиқан пухта ва жозибали бўлдики, бу фақат машаққатли меҳнат самараси эди.

Демосфен ҳеч вақт бўлмағур сафсаталарни ёқтирмас, хотиржамлик билан тингловчиларнинг фикрини ўзига тортар, уларни ўзи ҳимоя қилаётган ишнинг ҳақлигига ишонтириш учун бутун куч-қувватини сарфлар эди.

¹ Фукидид — эрамиздан олдинги V асрда яшаган Афина тарихчиси ва давлат арбоби. У Пелопон урушида иштирок этган ва унинг тарихини ёзган.

Демосфен 30 ёшга тўлганда давлат ишларида ҳам иштирок эта бошлайди. У ўзининг бутун таланти ва билимини Ватанининг душмани — македониялик подшо Филиппга қаратади. Афина давлати Македония раҳбарлигига ўтгач, Демосфен душманлари қайтадан бош кўтарадилар. Бундан бир неча йил илгари, халқ партияси Демосфеннинг ватанпарварлигини юксак баҳолаб, уни «Олтин гулчамбар» билан тақдирлашга тавсия этган, халқ мажлиси ҳам буни маъқуллаб, қарор қабул қилган эди. Македония тарафдорлари бу қарорга қарши чиқадиладар. Ҳатто ўз даврининг машҳур нотиқларидан бўлган Эсхил мажлис қарори устидан судга шикоят қилиб ариза беради. У халқ мажлисининг нотўғри қарор чиқарганлигини исботлашга уриниб, Демосфеннинг бундай олий мукофотга муносиб эмаслигини уқтиради. Қайта бўлган суд икки буюк нотиқнинг яккама-якка олишувига айланиб кетади.

Суд бўлаётган майдонга шунчалик кўп халқ тўпланган эдики, гўё мавж уриб турган денгизни эслатарди. Демосфенни қоралаб сўзга чиққан Эсхил тамомила куракда турмайдиган гаплар билан тўхмат тошини ота бошлайди. «Гулчамбар» ни ҳимоя қилиш мақсадида сўз олган Демосфен эса, ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида тинмай курашганини, шу билан бирга, Эсхилнинг сотқинликдан иборат фаолиятини ёрқин нутқида образли тарзда тасвирлаб беради. Ғанимларнинг қаршилигига қарамай, суд жуда тўғри ва оқилона қарор чиқаради. Суд ҳукмига мувофиқ Эсхилга катта суммада жарима солиниб, Афинадан бадарға қилинади.

Демосфеннинг «Гулчамбар» ҳақидаги нутқи фақат Эсхил устидан қозонилган ғалабагина эмас, балки Афина ва бутун Грециядаги ватанпарварларнинг тантанаси ҳам эди.

Суддаги муваффақиятидан сўнг, Демосфеннинг давлат олдидаги обрўси янада ошади. Бироқ, турли сабабларга кўра, Македония билан Афина ўртасида бошланиб кетган урушда Афиналиклар мағлуб бўлиб, барча ватанпарварлар ўз юртларидан бадарға қилинади. Фақат аристократ бойларгагина сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқлар берилади. Демосфен сиртдан ўлимга маҳкум этилади. Шундан сўнг, у Калаври оролига қочиб бориб, Посейдон ибодатхонасига яширинади. Уша вақтларда ибодатхонага қочиб кирган одамни ким бўлишидан қатъи назар, қамаш ёки ўлдириш мумкин эмас эди. Чунки у худонинг паноҳи ва ҳимоясида ҳисобланар эди.

Душманлари Демосфеннинг яширинган еридан хабар топиб, уни тириклайин қўлга туширишга ҳаракат қилдилар. Улар нотиққа бўлмағур ваъдаларни бериб, Антипатра ҳузурига олиб бормоқчи бўладилар. Демосфен ёвуз ниятни фаҳмлагач, уйига хат ёзиш баҳонаси билан ибодатхонанинг ичкарисига кириб, заҳар ичади.

Буюк нотиқ эрамиздан олдинги 322 йилнинг 12 октябрида дунёдан ўтади.

Арпина шаҳрида бадавлат оилада дунёга келади. Унинг болалик йиллари Арпина шаҳридаги отасига қарашли ерларда ўтади. Отаси ўз фарзандига яхши таълим-тарбия бериш мақсадида Римга кўчиб ўтади. Цицерон у ерда юнон мураббийлари қўлида таҳсил куради, юнон тили ва адабиётини мукаммал эгаллагач, Юнонистоннинг машҳур сўз усталари Лициний Красс ва Марк Антоний каби нотиқлардан сўз санъатининг нозик сир-асрорларини ўрганади, уларнинг ажойиб нутқларини тинглайди.

Бўлажак нотиқ, айни вақтда, философия билан ҳам шуғулланади. Лекин уни кўпроқ нотиқлик санъати қизиқтиради. Цицерон нотиқларнинг турли мимика ва ҳаракатлар билан сўзлаётганини кўриб, нотиқ бўлиш учун актёрликдан ҳам хабардор бўлиш керак экан, деган хулосага келади. Шунинг учун Эзоп ва Росций каби ўз даврининг машҳур актёрларидан сабоқ олади.

Цицерон узоқ тайёргарликдан сўнг, 25 ёшида биринчи марта халқ олдида нутқ сўзлашга журъат этади. У аввал гражданик, сўнггра жиноий иш процесси бўйича гапиради. Бироқ, унинг бу нутқида давлат бошлиқларидан Сулл ҳамда Котт исмли машҳур нотиқлар қарши чиқади. Шундан кейин, у риторика ва фалсафа фанларидан мукаммалроқ назарий билим олиш мақсадида замонасининг буюк нотиқларидан ҳисобланган Антио Аскалонскийдан таълим олади, машҳур сўз усталаридан ўрганиш ниятида Кичик Осиёнинг бир қанча шаҳарларини кезиб чиқади.

У анча вақтгача нутқ сўзлашда янги усуллар қидиради. Ниҳоят Осиё ҳамда Атика¹ усуллари омехтасидан иборат бўлган янги бир услуб кашф этади.

Цицерон ўз замонасининг кўпчилики сўз усталари сингари, ўз фаолиятининг илк даврларидаёқ нутқида услубнинг чиройлилиги, ибораларнинг жонлилиги, жумлаларнинг нафис бўлишига катта эътибор беради.

Цицерон Осиёга саёҳат қилиб, нотиқлик санъатининг сирларини ўрганиб юрган вақтда, Рим ҳукмдори Сулл вафот этади. Шундан сўнг, ёш нотиқ Римга қайтиб келади ва 31 ёшидан бошлаб, давлат ишларида иштирок этади.

Цицерон консуллик лавозимига сайлангач, бутун нотиқлик маҳоратини сиёсий нутқларга бағишлади. У суддаги нутқларида ўзи яратган услубдан фойдаланиб, рақибларини «қўл-оёғи боғланган қуёндай таслим қилди». Рулл томонидан қабул қилинган сенат қонунларини қаттиқ қоралаб, Рулл тарафдорларини ўлдириб юборди. Келгуси йили Цицерон ўрнига Цезарь консуль (59 йил) бўлиб сайлангач, сенатнинг Рулл проектига жуда яқин бўлган янги қонунлари қабул этилади. Габини ва Пизонлар ўзлари консуль бўлиб иш бошлаган 58 йилнинг дастлабки даврида Цицеронни Римдан бадарға қилиш ҳақида қонун чиқаришга ҳаракат

¹ Урта Греция (Юнонистон)нинг жануби-шарқидда, денгиз ичкарисига анча ёриб кирган катта ярим орол Атика деб аталади. Элиб тек.

қиладилар. Душманлари томонидан қасос олинishi муқаррар эканлигига ишонган нотиқ қонун проекти чиқмасданоқ Юнонистонга жўнаб кетади.

Ватандан ҳайдалиши Цицерон учун ниҳоят даражада оғир бўлди. У фақат салкам бир ярим йилдан сўнггина дўстларининг ёрдами билан Италияга қайтиб келиш учун рухсат олади. Она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббат буюк нотиқнинг илҳомини тағин ҳам жўш урдиради. У нутқ назарияси устида тинимсиз ижод қила бошлайди. Орадан кўп ўтмай, машаққатли меҳнат самараси сифатида уч китобдан иборат «Нотиқлар ҳақида» номли асари дунёга келади. Мазкур асар диалог шаклида ёзилган бўлиб, Цицероний, Красс, Марк Антоний, Юлий Цезарь, Страбон, Катулл, юрист Сцевола ва унинг шогирдлари Катт, Сульниций Руфларнинг ижтимоий ва сиёсий нутқлари, уларнинг нотиқлик санъати ҳамда бу санъатнинг энг майда-чуйда масалаларидан тортиб сиёсий проблемаларгача бўлган қимматли фикр-мулоҳазаларни ўз ичига олади.

Цицероннинг фикрича, нотиқ шунчаки сўзамол, суд ишларининг барча қонун-қоидаларини яхши биладиган қонунпараст эмас, балки давлат ишларини чуқур тушунадиган халқ қайғусига ҳамдардлик қила оладиган давлат арбоби бўлмоғи керак. Шунинг учун нотиқлик санъатига қизиққан ҳар бир киши фақат риторика илмига оид ибтидоий билимлар билан чекланмасдан ва ўзининг табиий истеъдодига ишониб қолмасдан, доимо турли фанларни ўқиб-ўрганмоғи, илм ва маданиятнинг юқори чўққиларига интилмоғи даркор. Бундан ташқари, «Нотиқлар ҳақида» асарининг автори нотиқларнинг одамлар дилига қўрқув, ғазаб ва қайғу сола билиши ва аксинча, бу хилдаги ҳаяжонли ҳолатлардан кишиларни халос қилиб, уларнинг руҳида хотиржамлик, меҳр-шафқат ҳисларини уйғота олиши керак деган фикрни илгари суради. Унинг фикрича, агар нотиқ одамларнинг турли-туман характерларини сезмаса, инсон табиатига хос умумий хусусиятларни билмаса ва ҳар бир кишини гоҳ безовта қиладиган, гоҳ тинчлантирадиган сабабларни тушунмаса, ҳеч қачон ўзининг мақсадига эриша олмайди.

Цицерон «Брут» (47 йил), «Нотиқ» (46 йил) номли бошқа асарларида Рим нотиқлик санъати тарихи ҳақида батафсил фикр юритиб, аттикачиларнинг назарияларига тамомила қарши мулоҳазалари билан майдонга чиқади. Унинг таъкидлашича, ҳар қандай нотиқнинг кўзда тутган асосий мақсади — тингловчининг завоқини уйғотиб, ўзига мойил қилишдан иборатдир. Нотиқ шароитга қараб, мавжуд услубларнинг ҳаммасидан баравар фойдаланиши зарур.

Цицерон бу фикрни давом эттириб, кимки жўн нарсалар ҳақида оддийгина, кундалик воқеалар ҳақида ўрта даражада, улуғ ҳодисалар ҳақида эса шавқ-завқ билан гапирса, шу одам сўз санъатининг чинакам устаси бўлишини алоҳида таъкидлайди.

Поэзия тилининг вазни ва оҳангдорлиги, узун ва қисқа ҳижо-ларнинг, унли ва ундош товушларнинг алмашинуви, бир сўзнинг

охири ва иккинчи сўзнинг бошида икки унлининг қатор келишига йўл қўймаслик, сўзларни тўғри талаффуз этиш, грамматик қоидаларга катта эътибор бериш каби нотиқлик санъатининг муҳим масалалари ҳам Цицерон асарларида ўзининг тўла ифодасини топган.

Тингловчининг толиқтириб қўймаслик учун нутқ давомида кўтаринки услубни бир парда пасайтириб, суд ишига алоқадор бўлган кишиларнинг гоҳ салбий, гоҳ ижобий характеристикасини бериш, илгари ўтган машҳур зотлар ҳақидаги бирон латифани эслатиб кетиш лозим бўлиб қолганда, баъзи бир ҳаётний манзараларни, драматик воқеаларни эслаш, ўрнига қараб, бирор ҳикматли сўз, мақол ёки қочирик гапни қистириб ўтиш — Цицероннинг энг севган усулларидан эди.

Цезарь вафотидан сўнг, унинг набираси Октавиан давлатни бошқаради. У ўз давлатини мустаҳкамлаш мақсадида Цицероннинг сенат олдидаги мавқеи ва обрўсидан фойдаланмоқчи бўлади. Бироқ, Цицерон Октавианга ишонмайди. Цицероннинг душманлари янги ҳукмдорни ўзлари томонига оғдириб олгач, ундан буюк нотиқни қатл этишни талаб қиладилар. Шундай қилиб, сўз санъатининг моҳир устаси шафқатсиз жазога ҳукм этилади. Олдин унинг ўнг қўли қирқиб ташланади, сўнггра боши танасидан жудо қилинади.

Цицеронни бутун инсоният олдида улуғлаган, обрўсини оширган нарса унинг ажойиб, такрорланмас нутқлари бўлди. Уйғониш даврида Италия, Франция ва Германиянинг гуманист олимлари Цицероннинг илҳомбахш нутқларини севиб ўргандилар. Ўша даврда чиройли сўзлаган кишилар «цицерончилар» деб аталар эди.

Римда бир қанча вақтгача нотиқлик санъати ривожланишдан тўхтаб қолди. Ўрта асрларга келиб эса нотиқликнинг диний ва схоластик томонлари авж олиб кетди. Дин ҳомийлари нотиқлик санъатини ўз қўлларига олгандан кейин, уни ўзларининг синфий мақсадларини амалга ошириш учун хизмат эттира бошладилар. Дин аҳллариининг ўртасида ҳам истеъдодли нотиқлар бор эди. Улардан, айниқса, Василий Великий, Григорий Богослав, Иоанн Златоуст ва Аврелий Августинлар катта шухрат қозонди.

Ўрта асрларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни XI—XII асрлардан «университет нотиқлиги» деб номланган нотиқлик санъати ривожланди. Университетнинг тарих ўқитувчиси Ян Гус, прогрессив фикрлари учун гулханда ёндирилган Оксфорд университетининг магистри Дунс Скотт, схоластик фалсафа ўқитувчиси парижлик Пьер Абелярлар шу санъатнинг атоқли вакиллари эди.

Ўрта асрнинг сўнгги давларида кўзга кўринган етук нотиқлардан бири флоренциялик монах Савонарола эди. У илк бор черковни христианликнинг принципларига қайтишга чорлади. Тўғри, Савонарола черковдан воз кечишни тарғиб қилмади. Шундай бўлишига қарамасдан, унинг мафтункор нутқлари ўз-ўзидан католицизмга кетма-кет зарба бўлиб тушаверди. Натижада нотиқнинг черковдаги хизмати кун сайин оғирлаша бошлади. Ашаддий

диндорлар Савонаролаи худди Ян Гус каби таъқиб остига олиб, турли иғволар тарқатдилар, сўнгра тириклайин гулханда куйдирдилар.

XVI асрда буржуазиянинг туғилиши билан янги дунёқараш — гуманизм шакллана бошлади. Унинг характерли хусусиятларидан бири инсоннинг куч-қувватига, ақл-заковатига ишонч ҳамда антик дунё маданиятига катта қизиқиш уйғотиш эди. Гуманистлар халқ яратган маданий бойликларни кўз қорачиғидек сақлашни тарғиб қилдилар. Шунинг учун ҳам кўп вақтларгача «уйғониш» термини, «гуманизм» термини билан ёнма-ён туриб келди.

Шу даврнинг кўзга кўринган етук нотиқларидан Эразм Роттердамский, Ульрих фон Гуттен ҳамда католик черковининг турли хил намойишларига ўзларининг ажойиб нутқлари билан зарба берган Мартин Лютер ва Кальвинлар катта шуҳрат қозонди.

Бу даврда Германияда нотиқлик санъатини мукаммал эгаллаганлардан бири Томас Мюнцер эди. Мюнцер деҳқонлар ўртасида шундай ажойиб нутқлар сўзлар эдики, уни тинглаган ҳар бир деҳқон юрагида янги ҳаётга нисбатан катта умид уйғонар эди. Ҳатто шунинг натижасида деҳқонлар помешчик ва феодалларга қарши курашга отланиб, кўзғолон кўтардилар.

XIX асрда Франция, Италия, Германия ва Австрияда буржуа демократик революциясининг ғалабасидан кейин нотиқлик санъати юксак даражада ривожланди. Шунинг учун бу давр нотиқлик санъатининг гуллаш даври деб ҳам юритилади. Уша давр нотиқлари инсоннинг меҳнати ва ақл-заковатини улуглаб, унинг келажагини астойдил ҳимоя қилдилар.

К. Маркс ҳам ўзининг чиройли, ёрқин, мантиқан пухта нутқлари билан халқ ҳурматига сазовор бўлган нотиқлардан эди. У, айниқса, қуруқ сўзлар билан «чиройли» гапиришга ҳаракат қилганларни ёқтирмас, бундай «нотиқ» ларнинг ашаддий душмани эди. К. Маркс ўзига нисбатан талабчан бўлиш билан бирга, бошқалардан ҳам худди шундай — чуқур маъноли, сиёсий жиҳатдан пухта жумлалар тузиб, асосли фикр юритишни талаб этар эди.

К. Маркснинг замондошлари ва сафдошларидан Ф. Энгельс, Ф. Лассаль, А. Бебель ва бошқалар ҳам истеъдодли нотиқ бўлганлар.

Нотиқлик санъати Россиянинг ҳам ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Россияда бу санъатнинг назариясини яратган кишилардан бири — буюк олим М. В. Ломоносовдир. Унинг «Чиройли сўзлаш ҳақида қисқача қўлланма»си фақат нотиқлик санъатининг назариясигина бўлиб қолмай, айни вақтда, рус адабий тилининг равнақи учун ҳам хизмат қилувчи асар бўлиб келди. Нотиқлик санъати Россияда шу даврдан ривожлана бошлади.

XIX асрнинг охирида ўзининг ёрқин нутқларини Чор самодержавияси ва унинг тартибларига қарши қаратган нотиқлардан бири Г. В. Плеханов эди.

XX аср бошларида, сиёсий кураш минбарига ишчилар синфи чиққан бир вақтда, тарғибот ва ташвиқотнинг мавқеи янада ошиб

кетди. Бу даврда улуг В. И. Ленин тузган шонли Коммунистлик партия сафларида чиниққан кўплаб революционерлар синфсиз янги жамият қуришни тарғиб қилиб, капиталист ва помешчикларга қарши аёвсиз кураш олиб бордилар. Доҳиймиз В. И. Ленин ҳам ажойиб сўз устаси бўлиб, ўзининг жозибали нутқлари билан китобхоналарни ҳаяжонлантирар, янги-янги курашларга чорлар, кайфиятларини кўтарар эди. Буюк доҳийнинг ҳар бир сўзи тингловчи қалбидан чуқур ўрин олишига асосий сабаб унинг ишонтира билиш маҳорати ҳамда нутқининг таъсирчанлигидир. В. И. Ленин нутқини тинглаган киши унинг фикрига дарров қўшила қолар, дилида ўйлаб юрган сўзларини эшитганлиги учун ҳайратга тушар эди. Москвадаги «Динамо» заводининг ишчиси А. Г. Панюнин В. И. Ленин нутқларининг таъсирчанлиги тўғрисида бундай деб ёзган эди: «Мен унинг оташин сўзларидан кейин тўппа-тўғри жангга ташланишга тайёр эдим. Биз оч-яланғоч бўлсак ҳам унинг ҳар бир сўзини жон-дилимиз билан тинглардик»¹.

В. И. Ленин машҳур нотиқ бўлиш билан бирга, совет нотиқлик санъати назариясига ҳам асос солди. У тўғри сўз бўлишни, тингловчи томонидан берилган жиддий саволларга ҳеч қачон умумий жавоб қилмаслик ёки савол атрофида ўралашиб қолмасликни уқтирар эди. Айни маҳалда жимжимадор жумлалар тузиб, кўпиклар денгизиде сузиб юрувчи нотиқларга қарши қаттиқ курашар, улардан ҳаётий фактлар асосида мантиқан пухта нутқ сўзлашни талаб қилар эди.

В. И. Ленин ўз фикрини қисқа ва раvon жумлалар орқали ифода эта оладиган моҳир нотиқ эди. У нутқ текстларини тузишда чақириқ, хитоб, қайтариқ, қарама-қарши қўйиш ва риторик саволлардан усталик билан фойдаланар, бадий адабиётга мурожаат қилар, айниқса, Салтиков-Шчедрин, Гоголь, Гончаров, Лев Толстой, Чехов ва бошқа машҳур ёзувчилардан цитаталар, халқ ўрта-сида кенг тарқалган фразеологизмлардан, мақол ва маталлардан мисоллар келтиришни севар эди. Халқимиз томонидан асрлар оша авайлаб, сайқал бериб, сақлаб келинаётган мақол ва маталлар В. И. Ленин учун революцион курашнинг ўткир қуроли эди. Унинг нутқларида мақол ва маталлар ҳамиша ўткир сиёсий руҳ билан суғорилган бўлиб, ҳар бири ўз ўрнида ишлатилар ва, албатта, мўлжалга бориб тегарди.

В. И. Лениннинг сафдоши М. И. Калинин ҳам ажойиб нотиқ эди. У ёрқин нутқлар сўзлаш билан бирга, нотиқлик санъатини кенг пропаганда қилди. Жумладан, Свердлов университети студентларининг битириш маросимидаги нутқида (1926), «Қишлоқ мухбирларининг вазифалари тўғрисида» (1924), «Мухбирлар ва корреспондентиялар ҳақида» (1938) ва бошқа асарларида матбуот ходимлари ва ёзувчиларнинг бурч ва вазифалари, нотиқнинг аудиторияда ўзини тутиши, тингловчининг эътиборини жалб этиш масалалари ҳақида қимматли фикрлар баён этган. М. И. Калинин 1940 йилнинг 7 апрелида Москва шаҳар Бауман районидаги ўрта

¹ В. И. Ленин. Қисқача биографик очерк. «Ўзбекистон», Тошкент, 1970, 195-бет.

мактаб ўқувчиларининг йиғилишида сўзлаб, бундай деган эди: «Мактабда аъло олиб ўқиган сиз ўртоқларга мен шунинг айтишим керакки, сизлар сўзлаганда, чиройли қилиб сўзлайсизлар, лекин мени кечиринглар, мен гапнинг очигини айтаман, сўзларингиз ғайри табиий бўлиб чиқади... Жумлаларингиз саводли тузилган, бу жиҳатдан бирор камчилик топиш қийин. Гапларингиз ҳар жиҳатдан ҳам силлиқ, аммо бундай сўзлар ҳеч кимга таъсир қилмайди. Сўзларингиз мияга ҳам, юракка ҳам озиқ бермайди. Кишига қаттиқ таъсир қилиб, унинг тасдиқи ёки эътирозига сабаб бўладиган нутққина қулоққа тез бориб етади. Бу нотиқнинг ўз фикри бор эканлигидан дарак берувчи асосий белгидир.

Биласизларми, тайёр гап деб нимага айтилади? Бу фақат тилингиз ишлайди-ю, миянгиз ишламайди, деган сўзидир».

СССРда социализм қурилиши жараёни билан бирга нотиқлик санъати ҳам юксак профессионал даражага кўтарилди ва А. В. Луначарский, Чичерин, Усмон Юсупов каби ажойиб совет нотиқлари плеядаси етишиб чиқди. Совет нотиқлиги ўтмиш нотиқлигининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб, уни коммунистик қурилиш жараёни билан узвий боғлаган ҳолда янги, юксак босқичга кўтарди.

Учинчи боб НУТҚ ТЕХНИКАСИ

Ифодали ўқиш жараёнида нафас, овоз ва нутқ органлари фаол иштирок этади. Ифодали ўқиш кишилиқ нутқ фаолиятининг махсус эътибор берилган кўриниши бўлганлиги учун у кундалиқ маиший нутқдан сезиларли фарқ қилади. Шунга кўра, ифодали ўқишда нутқ органларининг иштироки ҳам кундалиқ, маиший нутқ жараёнидагига қараганда анчагина фаол бўлади. Нутқ органларининг фаоллаштиришга кўмаклашувчи машқлар мажмуасига эса *нутқ техникаси* дейилади.

Нутқ техникасига оид машқлар системаси жуда кенг кўламли бўлиб, уларнинг умумий мажмуаси мустақил бир қўлланмани ташкил этиши мумкин. Шунинг учун, бу ерда, нутқ техникаси ҳақида умумий тушунча ва айрим машқларни тавсия этиш билангина чекланамиз.¹

Нафас. Ифодали ўқишнинг муҳим воситаларидан бири нафасдир. У киши организм учун ҳам асосий озуқа ҳисобланади. Шу билан бирга, нутқ сўзлаш жараёни, айниқса, ифодали ўқиш санъати нафас базаси билан узвий алоқадордир.

Нафас олинганда ҳаво бурун бўшлиғидан кекирдакка боради ва бронхлар орқали ўпкага ўтади. Ўпкага кирган ҳаво қобирға

мускулларини кенгайтиради, натижада қобирғалар қорин бўшлиғидан бирмунча узоқлашиб икки ёнга кенгаяди. Аниқроғи, кўкрак қафаси ҳар томонга кенгаяди. Шу билан бир вақтда, қорин бўшлиғини кўкрак бўшлиғидан ажратувчи диафрагма ўпканинг ҳавога тўлиб кенгайиши ҳисобига пастга босилади. Нафаснинг бу хусусиятлари, айниқса, онгли равишда машқ қилаётган пайтда яққол сезилиб туради.

Тўғри нафас олиш инсон ҳаёти учун ҳам, айниқса, ифодали ўқиш учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Агар нотўғри нафас олинса — ўринсиз паузалар қилинса, ўқилаётган текст мантиқан бузилади. Текстдаги автор мақсади тингловчига тўғри етиб бормайди, фикр тушунарсиз бўлиб қолади.

Шунинг учун олий ва ўрта мактабларнинг ўқитувчилари ўзларининг ва ўқувчиларининг нафас органлари мускулларини чиниқтириб боришлари лозим. Бу борада амалга ошириладиган чора ва тадбирлар инсонни соғлом ва бақувват қилади, товуш ва нутқнинг аниқ, равон, бурро ва жарангдор бўлишини таъминлайди.

Қуйида нафас олиш фаолиятини яхшилаш учун машқлар тавсия қилинади. Уларни мустақил равишда ҳар куни, энг аввал эрталабки гимнастика машғулотларига қўшиб, қолаверса, ҳар бир қулай имкониятдан фойдаланиб бажариб туриш лозим.

1-машқ. Дастлабки ҳолат. Гавда тўғри тутилиб, оёқ товонлари бир-биридан елка кенглигида узоқлаштирилади. Қўллар елка текислигида олдинга чўзилган ҳолда кўтарилади, кафтлар бир-бирига тегиб туради. Бир деганда, товон кўтарилиб, панжалар учида турилади ва қўллар икки ёнга йўналтирилиб, бурун орқали чуқур нафас олинади.

Икки деганда, гавда ўз ҳолига қайтарилади, қўллар яна олдинга чўзилган ҳолда кафтлар бир-бирига теккизилиб, оғиздан нафас чиқарилади.

Шу тарзда, бир деганда, юқорида айтилган ҳолатга келиб, нафас олинади, икки деганда эса тасл ҳолатга қайтиб, нафас чиқарилади. Бу машқ ҳар сафар 4—5 марта қайтарилади.

Ҳар бир машқда нафасни фақат бурун орқали олиб, оғиздан чиқаришнинг унутманг.

2-машқ. Бу машқда гавдани тўғри тутган ҳолда товонлар бир-бирига яқинлаштирилади, панжалар бир оз кенгликда тутилиб, қўллар бўйинга олинади.

Бир деганда, товон кўтарилиб, оёқ учида турилади. Қўллар икки томонга чўзилиб, бурун орқали нафас олинади.

Икки деганда, оёқ учида турган ҳолатда ўтирилади. Тизза бир-бири билан жуфтлаштирилиб, қўллар олдинга чўзилади ва нафас чиқарилади.

Уч деганда, аста-секин ўша ҳолатда ўриндан туриб, қўллар икки томонга чўзилиб, нафас олинади. Бу машқ ҳам ҳар сафар 4—5 марта қайтарилади.

3-машқ. Оёқлар елка кенглигида очилади. Қўлларнинг кафти пастга қаратилган ҳолда кўкракка қўйилади, тирсак елка текислигида кўтарилиб, бурун орқали чуқур нафас олинади.

Бир деганда, гавда тўғри тутилган ҳолда ўнг қўл ён томонга чўзилади, айни вақтда гавданинг белдан юқори қисми ҳам қўл билан биргаликда ўнг томонга бурилади, чап қўл эса кўкракда туради, сўнгра нафас чиқарилади.

Икки деганда, ўнг қўл ва гавда олдинги ҳолатига қайтади, бурун орқали чуқур нафас олинади.

Уч деганда, чап қўл ён томонга чўзилади, айни вақтда гавданинг белдан юқори қисми қўл билан биргаликда чап томонга бурилади. Ўнг қўл эса кўкракда турганича қимирлатилмайди, сўнгра нафас чиқарилади.

¹ Нутқ техникаси ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш учун қуйидаги адабиётларга мурожаат этиш мумкин: Ножин Е. Основы советского ораторского искусства, М., 1973; Чарели Э. М. Методическое пособие по технике речи, Свердловск, 1963; Чихачёв В. Техника речи пропагандиста, М., «Московский рабочий», М., 1981; Иномхўжаев С. Бадний ўқиш асослари, Тошкент, 1973; Иномхўжаев С., Зуннунов А. Ифодали ўқиш асослари, Тошкент, 1978.

Тўрт деганда, гавда ва қўллар асл ҳолатига келтирилган ҳолда нафас оли-
нади.

4- машқ. Оёқлар елка кенглигида очилиб, қўллар белга қўйилади. Сўнгра
бурун орқали чуқур нафас олинади.

Бир деганда, гавда ўнг томонга эгилади, шу ҳолатда ўнг қўл белдан аста
сирғалиб товонгача тушади, чап қўл эса гавдадан тепага қараб кўтарилади,
айни вақтда нафас чиқарилади.

Икки деганда, олдинги ҳолатга қайтиб, чуқур нафас олинади.

Уч деганда, гавда чап томонга эгилади, бу ҳолда чап қўл аста пастга —
оёқгача тушади. Ўнг қўл эса, гавдадан тепага қараб кўтарилади, аини вақтда
нафас чиқарилади.

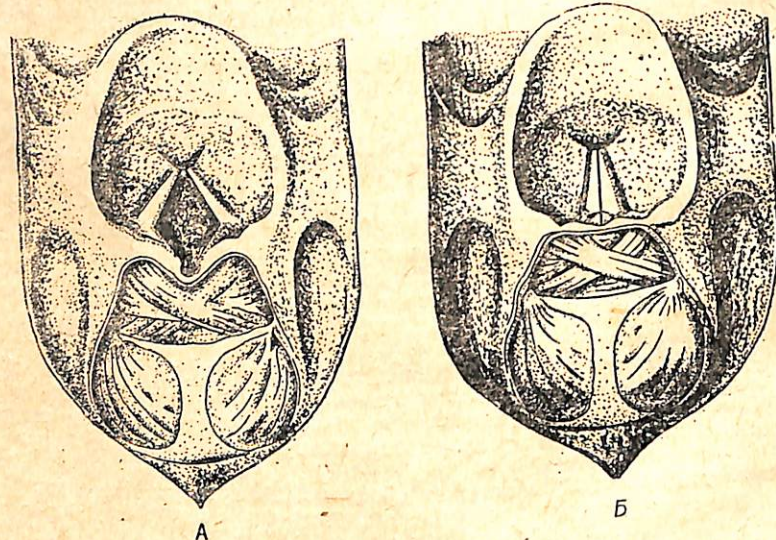
Тўрт деганда, гавда ва қўллар асл ҳолатига қайтади ва чуқур нафас оли-
нади.

Эслатма. Бу машқларни «Ифодали ўқиш» дарсларида практик машғулот
ўтказишдан олдин бажариш мақсадга мувофиқдир.

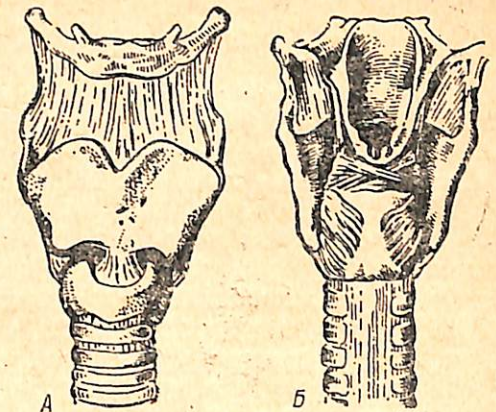
Овоз ва унинг ҳосил бўлиш манбалари

Тўғри нафас олиш ҳаёт учун нақадар зарур бўлса, овоз ҳам
кишиларнинг бир-бирлари билан бўладиган муомаласида катта
аҳамиятга эгадир. Хўш, овоз қандай ҳосил бўлади?

Овоз олий нерв системаси сигналларининг маҳсулидир. Олий
нерв системаси бирор нарсага тикилиш учун кўзларга, бирор нар-
сани олиш учун қўлларга, олдинга қадам ташлаш учун оёқларга
буйруқ (сигнал) бергани каби овоз чиқариш, нутқ товушлари ёки
сўзларни талаффуз этиш, овозни жаранглатиш ёки хириллатиш,
паст ё баланд гапириш учун ҳам муайян аъзоларга сигнал бе-
ради. Бу аъзолар эса, олий нерв системасининг буйруқларини ба-
жаради. Ана шундай буйруқларни бажаришда, овознинг муҳим
органлари бўлган ҳалқасимон, пирамидасимон ва қалқонсимон
тоғайлар ҳамда овоз пайчалари асосий роль ўйнайди (1-расм).

Ҳиқилдоқнинг ички де-
вори овоз ёруғини ҳосил қи-
лади. Уларнинг чети эса
овоз бойламларини ташкил
этади. Горизонтал ҳолатда
ётган овоз бойламлари асо-
сан эластик тўқималардан
(пайлардан) тузилган. Улар
олдинги томонда қалқонси-
мон тоғай билан бирлашиб
туради, орқада эса бир-бир-
ларидан узоқлашади. Ана
шу узоқлашган пайтда улар
ўртасида бурчак ҳосил бў-
лади, буни овоз ёруғи де-
йилади. Овоз ёруғи учбур-
чак шаклидадир.

Тоғайларни бир-бирига яқинлаштириб ва узоқлаштириб ҳа-
ракатга келтириб турувчи куч қалқонсимон ва ҳалқасимон бир
жуфт мускулдир. Бойламлар тортилиши, қисқариши ёки тебра-
ниши мумкин. Улар тинч турганда эса деярли ҳаракатсиз бўла-
ди, улар орасидаги товуш ёруғи кичик бўлиб, нафас олинаётган-
да овозсиз ўтиб туради.

Дастлабки пайдо бўлган товуш заиф ва деярли тембрсиз бў-
лади. Овоз тембр ва кучга эга бўлиши учун қўшимча шароитлар
талаб қилинади. Бунда ҳалқум, бурун-ҳалқум ва оғиз бўшлиғи
резонаторлик, яъни қайтарғичлик вазифасини бажаради. Улар
товушга маълум тус ва куч беради. Бундай тусланишнинг сири
овознинг физик хоссаси, яъни унинг қаттиқ жисмларга дуч кел-
гач урилиб, қайтиб, ранго-ранг резонанс касб этиш табиати би-
лан боғлиқ. Қаерда қайтарғичлар кўп бўлса, ўша ерда овоз куч-
ли, жарангдор ва кўркам бўлади. Демак, овоз машқларида энг
аввал ана шу қонуниятни назарда тутиш керак.

Тембр ҳосил қилишда ҳиқилдоқдан чиқаётган товушнинг йў-
налиш даражаси катта аҳамиятга эга. Агар товуш фақат бурундан
чиқса хунук, ёқимсиз, пўнғиллаган тембр ҳосил бўлади. Товуш
фақат қаттиқ танглайдан чиқса, рангсиз «оқ товуш», яъни шанги
товуш ҳосил бўлади. Товуш юмшоқ танглайдан чиқиб, қаттиқ
танглайга тегиб ўтса, жарангдор, ёқимли товуш ҳосил бўлади.

Товушнинг сўнгги хоссаси эса унинг баландлигига, овоз бой-
ламларининг кенгайиш ва тортилиш даражасига ҳамда уларнинг
тебраниш ҳолати (тезлиги ёки секинлиги) га боғлиқ. Бойламлар
қанча кўп таранг қилиб тортилса, овоз шунча баланд, жаранг-
дор; у қанча бўш бўлса, овоз шунча паст ва дўриллаган бўлади.

Демак, товушнинг асосий хоссалари, унинг кучи, тембри ва
баланд-пастлиги овоз бойламларининг ўзигагина боғлиқ бўлиб
қолмасдан, энг аввал олий нерв системаси сигналларига, қола-
верса, товуш аппарати тааллуқлидир. Товуш аппарати эса,
таъкидланганидек, олий нерв фаолиятининг умумий қонуниятига

асосан ҳаракат қилади. Болаларнинг товуш аппарати катталарга нисбатан анча нозикдир. Айниқса, боғчада, мактабда тарбиячи ва ўқитувчилар болаларнинг бўлар-бўлмасга бақиришларига ҳам-да бирорта бадий асардан олинган парчани кучлари борича ба-қириб-чақириб ўқишларига йўл қўймасликлари керак.

Агар бирор бадий парча нотўғри диапазон ва баландликда бақириб, кучаниб ўқилса, у ҳолда овоз мускулларининг ўзига хос бўлмаган нормада ишлашига сабаб бўлади.

Овозни нормал ҳолга келтириш бир-икки машқ қилиш билан эмас, балки овоз машқларини мунтазам ўтказиш билан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам овоз машқларига узоқ муддатли ва системали иш жараёни деб қараш керак.

Овоз машқлари ҳам бутун бир мураккаб системани ташкил этади. Уларни тўлиқ билиб олиш учун овозни йўлга қўйиш (овоз постановкаси) деб аталувчи махсус предмет билан боғлиқ ада-биётларга мурожаат этиш мумкин. Қўйида шунга алоқадор ай-рим машқлар тавсия этилади.

1-машқ. Қўйидаги унлиларни алоҳида-алоҳида жарангдор тарзда талаффуз қилинг:

и, э, а, о, ў, у, и

2-машқ. Берилган унлиларнинг ўрнини алмаштириб талаффуз қилинг. Бун-да унли товушларнинг бир-биридан талаффуздаги фарқи ва жарангдорлигига эътибор беринг:

и—э, и—а, и—о, и—ў, и—у

и—э, и—а, и—о, и—ў, и—у	о—и, о—э, о—а, о—ў, о—у
э—и, э—а, э—о, э—ў, э—у	у—и, у—э, у—а, у—о, у—ў
а—и, а—э, а—о, а—ў, а—у	ў—и, ў—э, ў—а, ў—о, ў—у

3-машқ. Бу машқда унлилар аралаштириб берилган. Уларни тўғри талаф-фуз қилинг.

а, э, и, о, у, ў	о, у, ў, а, э, и
э, и, о, у, ў, а	у, ў, а, э, и, о
и, о, у, ў, а, э	ў, а, э, и, о, у

4-машқ. Бу машқда унлилар қатор оғиз очилиши, кенгайиши ва торайиши (артикуляция) изчиллиги асосида берилган. Ургуси қўйилган ҳар бир унлини алоҳида бўрттириб талаффуз қилинг. Уларнинг силлиқ, жарангли ва ёқимли талаффуз этилишига эътибор беринг ва шу машқни турли темпда бажариб кўринг.

и, э, а, о, ў, у, и	и, э, а, о, ў, у, и
и, э, а, о, ў, у, и	и, э, а, о, ў, ў, и
и, э, а, о, ў, у, и	и, э, а, о, ў, у, и
и, э, а, о, ў, у, и	

Овоз ва нафасни бирлаштирувчи машқлар

Овоз ва нафасни тўғри йўлга қўйиш мақсадида **м, н, нг, л, р** сонор товушларга унлиларни қўшиб талаффуз этиш машқлари ҳам яхши натижа беради.

1-машқ. Берилган ҳарф бирикмаларини диққат билан ўқинг. Уларнинг талаффузига аҳамият беринг ва ҳар бир қаторни бир нафасда айтинг.

ми, мэ, ма, мо, мў, му, ми ли, лэ, ла, ло, лў, лу, ли
ни, нэ, на, но, нў, ну, ни ри, рэ, ра, ро, рў, ру, ри

2-машқ. Қатор сонор товушлар ўртасидаги унли товушларни урғу бериб талаффуз этинг.

мммммм, мммэм, мммам, мммом, мммўмм,
мммумм, мммимм; ннннмм, нннэм, нннамм,
ннномм, нннўмм, нннумм, нннимм; ллллимм, лллэм,
лллам, ллломм, лллўмм, лллумм, лллимм; ррримм,
рррэм, рррам, ррром, рррўмм, рррум, ррримм.

3-машқ. Тез айтиш машқлари ҳам маълум товушларни тўғри талаффуз этиш кўникмасини ҳосил қилади. Қўйидаги машқда берилган мисолларин олдин-якка, сўнгра коллектив бўлиб ўқинг. Сўзларни тўғри талаффуз қилишга эъти-бор беринг.

Бир туп тут, тўрт туп турп.

Тубсиз денгиз дедингизми?
Денгиз тенгсиз дедингизми?
Оқ чойнакка кўк қопқоқ.
Кўк чойнакка оқ қопқоқ.

Ҳасан Ҳусанга китоб берди.
Хусан Ҳасанга раҳмат деди.
Жаффар Зафардан зарбдор,
Сафар Зарифдек дондор.

Тилим-тилим тилла қовуннинг
Тўрт тилими тилимни тилди.

Эшик олдида булоқ, булоқдан сув ичар улоқ, узун қулоқ.
Тўп-тўп кўк копток, ҳар тўп кўк коптокда биттадан катта кўк копток.

Самарқанддаги уста Мусо пистапурушнинг 33 қоп пуч пистаси бор экан, шу 33 қоп пуч пистаси бўлса ҳам ўша уста Мусо пуч пистапуруш экан, бўл-маса ҳам ўша уста Мусо пуч пистапуруш экан.

Дурдонанинг маржони бор дона, у минг дона данак мағзидан тузилган.

Юқоридагилардан ташқари, нутқнинг жозибали, аниқ ва ра-вон бўлишида айрим товушларнинг талаффузи, нутқ темпи ҳам катта роль ўйнайди.

Дикция. Дикция латинча *distio* сўзидан олинган бўлиб, сўз-ларни аниқ, бурро талаффуз қилиш деган маънони англатади. Бадий асарни ифодали ўқишда нафас ва овоз каби дикциянинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Бадий асар ўқишда, мазмунини қайта-ҳикоя қилишда ва умуман, оғзаки нутқда дикциянинг қонун-қои-даларига риоя қилинса, нутқнинг эмоционал таъсири яна ҳам ошади.

Дикция орфоэпия билан ҳам боғлиқдир. Орфоэпия қоидалари эса, нутқнинг табиий, аниқ, равон ҳаммага тушунарли бўлишини талаб қилади. Мактабларда, педагогика институтларининг фило-логия факультетларида бу масалага катта эътибор бериш зарур, албатта.

Мактабларда ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатишдан олдин ҳар бир дарсда унли ва ундош товушларнинг, ҳар бир сўзнинг, ҳар бир жумланинг луғавий-фразеологик маъносини тушунтириб, сўнгра шу сўзнинг талаффузини ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Фонетик акустика. Бирор жисмнинг бошқа бир жисм таъсирида тебраниши ва бу тебранишнинг қулоққа эшитилиши товушнинг акустик (эшитилиш) томонидир. Жисмнинг тебраниши ҳавони тўлқинлантиради, натижада товуш ҳосил бўлади. Нутқ товушлари олий нерв системаси сигнали туфайли товуш пайчаларининг тебранишидан нутқ органларида ҳосил бўладиган шовқиндан иборатдир.

Акустик жиҳатдан товушнинг баландлиги, кучи, тембри ва чўзиқлиги фарқланади. Товушнинг баландлиги тебранишнинг миқдорига боғлиқ: тебраниш қанча кўп бўлса, товуш ҳам шунчалик баланд бўлади ва, аксинча, тебраниш оз бўлса, товуш ҳам паст бўлади. Тебрангич қанча кичик бўлса, у шунча тез тебранади, бинобарин, товуш ингичка чиқади.

Нутқ товушларининг кучи тебранишнинг шиддатига боғлиқдир. Товушнинг кучи ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг нутқ органларига қандай зарб билан урилишига қараб ҳар хил бўлади.

Нутқ товушининг тембри (сифати) асосий тон билан ёрдамчи тонларнинг (обертон, резонатор тонлари) ва шовқиннинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Товушларнинг тембри резонаторлик вазифасини бажарувчи оғиз бўшлиғи ва бурун бўшлиғининг ҳажми ҳамда шаклига, шунингдек, оғиз бўшлиғи ва бўғизда ҳосил бўладиган шовқинларга боғлиқ. Шунга кўра, бир кишининг овози бошқа кишининг овозидан фарқ қилади. Чунки ҳар кимнинг оғиз ва бурун бўшлиғининг тузилиши ўзига хос бўлади. Бундан ташқари, товуш пайчаларининг узунлиги ҳам турлича ва оғиз бўшлиғида, баъзан бўғизда ҳосил бўладиган шовқин ҳам ҳар хилдир.

Товушнинг чўзиқлик даражаси тебраниш давом этган вақт билан ўлчанади.

Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида иштирок этувчи органлар нутқ органлари, уларнинг жами эса *нутқ аппарати* дейилади.

Нутқ аппаратида қуйидагилар киради: остки ва устки лаб, тишлар, тил, танглай, кичик тил, бўғиз усти, бурун бўшлиғи, ҳалқум (томоқ), бўғиз (ҳиқилдоқ), трахея (кекирдак, нафас йўли), бронх ва бошқалар.

Нутқ аппарати уч қисмга ажралади. Биринчиси бўғиздан пастки қисм бўлиб, унга икки ўпка, икки бронх ва трахея киради. Улар ўзидан товуш чиқара олмайди, балки юқоридаги аппаратларга ҳавони йўналтирувчи восита сифатида хизмат этади. Ҳаво ўпкадан бронхлар орқали ўтиб, томоқдаги нафас йўлидан нутқ товушларини ҳосил қиладиган вазиятда ташқарига чиқиб кетади. Ўпкадан чиққан нафасни товуш ҳосил қилиш ҳолатига келтиришда кўкрак қафасини қорин бўшлиғидан ажратиб турадиган парда (диафрагма) мускулларининг хизмати катта. Аммо нутқ товуш-

лари нутқ аппаратининг қуйи қисмида юзага келмайди. Бу босқич товуш чиқариш учун бир восита вазифасини бажаради.

Иккинчиси бўғиз бўшлиғи бўлиб, унга, асосан, ҳалқасимон тоғай, икки пирамидасимон тоғай ва қалқонсимон тоғайлар жойлашган. Ҳалқасимон ва қалқонсимон тоғайлар товуш пайчаларининг ҳаракатларини бошқариб туради. Товуш пайчалари оралиғининг торайиши ва олий нерв системаси сигнали орқали товуш пайчалари титраши, тебраниши натижасида товуш юзага келади. Товуш пайчаларининг юқориги қисми ёпик, пастки чўмичсимон тоғайларга боғланган қуйи қисми озгина очик турган бир ҳолатда пайдо бўлган товуш шивирлашиб сўзлашаётган пайтдаги товуш сингари туюлади. Аммо бу тоғайлар оралиғи беркилиб, товуш пайчаларининг юқориги қисми бирмунча очик бўлса, пайчалар титраши билан товуш пайдо бўлади. Умуман, нутқ аппаратининг ўрта қисмида жойлашган товуш пайчалари номи билан юртиладиغان эластик мускуллар ва мускулларни ҳаракатга келтирувчи тоғайлар нутқ товушларини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Нутқ аппаратининг учинчи қисмига бўғиз ва томоқ, оғиз ва бурун бўшлиқлари, тил ва танглай, лаб ва тиш, ҳиқилдоқ кабилар киради.

Булар турли товушларни вужудга келтириш билан бирга, шовқин, товуш ва овозни кучайтириш, қўшимча ранглар ҳосил қилиш каби хусусиятларга эга. Таъкидланганидек, томоқ, шунингдек, оғиз ва бурун бўшлиқлари товушни кучайтириб берувчи резонаторлик вазифасини бажаради.

Оғиз бўшлиғи юқори томондан қаттиқ ва юмшоқ танглай, пастдан оғиз диафрагмаси (жағ билан тил ости ўртасида жойлашган мускул) ён томондан лунжлар билан чегараланиб туради. Оғиз бўшлиғининг пастда тил ва унинг негизи, туби, тилнинг орқа, ўрта ва олд қисмлари, пастки қатор тишлари, сўнгра остки лаб жойлашган. Оғиз бўшлиғининг юқорисиди кичик тил, юмшоқ танглай, танглай ва унинг олд қисми, юқори қатор тишлар ва устки лаб жойлашган. Агар юмшоқ танглай юқори тортилиб, кичик тил орқага сурилса ҳамда томоққа тақалса, бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўли тўсилади ва нафаснинг оғиз бўшлиғидан ўтиши натижасида оғиз товушлари пайдо бўлади. Юмшоқ танглай пастга туширилиб, кичик тил олдинга сурилса, оғиз бўшлиғидан ўтадиган ҳаво йўли тўсилади, нафас бурун бўшлиғидан ўтади ва бурун товушлари ҳосил бўлади.

Бурун бўшлиғи бурун тешиклари орқали ҳаво кирадиган кенг бўшлиқдир. Унинг пастки, юқориги ва икки ён девори бор. Бурун бўшлиғининг суяк деворини бурун тўсиғининг, ён деворининг ва бурун қанотларининг тоғайлари тўлдириб туради. Бурун бўшлиғи нутқ товушларини ҳосил қилишда ҳажм ва шакл жиҳатидан ўзгармайди. Аммо оғиз бўшлиғи кичик тил, юмшоқ танглай, тил, гармайди. Аммо оғиз бўшлиғи кичик тил, юмшоқ танглай, тил, лаб сингари актив, ҳаракатчан органларнинг узлуксиз таъсири натижасида ўзининг шакл ва ҳажмининг ўзгартириб туради.

Жағнинг пастга тушиб ва кўтарилиб туриши натижасида паст-

ки лаб тез ҳаракатга келади ҳамда устки лабга тегиб п, б, м каби ундош товушларни пайдо қилади.

Тил нутқ органлари ичида энг серҳаракатларидан бири ҳисобланади. Тилнинг устки қисми нутқ товушларининг пайдо бўлиш ўрнига кўра учга бўлинади: тил орқа, тил ўрта ва тил олди. Товуш ҳосил қилиш пайтида тилнинг ҳар бир қисми турлича меъёрда бўлади. Масалан, тил учининг юқори қатор тишларга тақалиши билан юмшоқ т, д, н, л, ц ундошлари ҳосил бўлади. Тилнинг олдинги қисми юқорига, қаттиқ танглай томон кўтарилиши ва ҳаво йўлининг торайиши натижасида эса ш, ж ундошлари вужудга келади. Тилнинг ўрта қисми қаттиқ танглай ўртаси томон кўтарилганда й, тилнинг саёз орқа томони қаттиқ танглайнинг орқароқ қисмига тўқнашганда к, г, тилнинг чуқур орқа томон юмшоқ танглай билан тўқнашганда қ ва ўша жойдан ҳаво сиқилиб ўтганда х, тилнинг титраши натижасида ғ, бўғиздан сиқилиб ўтган нафас тилдан сирғалиб чиққанда ҳ товушлари пайдо бўлади.

Унли товушлар талаффузи

Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли фонемалар, асосан, олтига: и, э, (е), а, о, у, ў. Ёзувда эса бу унлилар ўнта ҳарф билан кўрсатилади: и, э, е, а, я, о, ё, ў, у, ю.

Унли фонемаларни бир-биридан фарқлашда қуйидаги уч ҳолат ҳисобга олинади:

- а) тилнинг юқорига, яъни қаттиқ танглай томонга кўтарилиши;
- б) тилнинг олдинга ва орқа томонга қараб ҳаракат қилиши;
- в) лабларнинг ҳаракат қилиш ва қилмаслиги.

Тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига кўра, яъни тилнинг вертикал ҳаракатига қараб унли товушлар учга бўлинади:

1. Тил юқорига кўтарилиши натижасида ўпкадан чиққан ҳавонинг ўтиб кетиш йўли торайганда ҳосил бўлган унлилар юқори кўтарилиш унлилари ёки тор унлилар дейилади. Масалан, и, у: киприк, кичик, киши, иқбол, иқлим, изчил; бурун, буткул, вужуд, кумуш, тун, уста.

2. Тилнинг кўтарилиш даражаси ўрта вазиятда бўлган вақтда пайдо бўлган унлилар ўрта кенг унлилар дейилади. Масалан, э (е) ў: эга, эгар, эгат, эгиз, экин, эшик, экран, эллик, элчи, эркин; бел, беи, кек, кенг, сев, сеп, тенг, безак, сезги, тезлик; ўч, ўзбек, ўртоқ, ўктам, ўлка, ўткир, ўрик, ўрим.

3. Тилнинг пастки жағ билан бирга энг қуйи ҳолатга тушишидан юзага келган унлилар қуйи кенг унлилар дейилади. Масалан, а, о: агар, адаб, арра, асал, пат, бахт, вақт, пахта; алоқа, анжом, анор, асос, бода, бобо, бола, воҳа, дазмол, доно.

Унли товушлар талаффузи и унлиси асосан тил олди (олд қатор), тор ва лабланмаган товуш бўлиб, турли фонетик позицияда турлича талаффуз этилади. Бунда куйида алоҳида-алоҳида кўриб ўтамиз.

1. и унлиси чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошлари билан ёнма-ён келганда қаттиқ, яъни рус тилидаги ы товушига ўхшаш айти-

лади. Масалан: қилиқ, қизил, қиз, ғишт, тарғил, хирмон, тахир, хислат.

Мисоллар:

Қизгина, белинг толма,
Юзларинг қизил олма,
Элга ёқайин десанг,
Ҳалол меҳнатдан қолма.

(Халқ қўшиғи.)

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас,
Чанги чиқса ҳам донғи чиқмас.

(Мақол.)

2. и унлиси саёз тил орқа к, г товушлари ҳамда бўғиз ҳ товуши билан ёнма-ён келганда эса юқоридагига нисбатан юмшоқроқ айтилади: ким, икки, киприк, гина, гилам, ҳиммат, ҳисса, ҳикоя.

Мисоллар:

Жаҳон ганжиги шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳр қангомиди.

(Алишер Навоий.)

Манга зулм айлаб ул қотил аён оҳиста-оҳиста,
Чекиб тигини айлар қасди жон оҳиста-оҳиста.
Жафоси зўридин икки кўзимдин оқти дарёлар,
Ки қолғай остида онинг жаҳон оҳиста-оҳиста.

(Оғаҳий.)

3. и унлиси урғули бўғинларда (айниқса русча-интернационал сўзларда) ҳамда й ундошидан олдин келганда чўзиқ айтилади: физика, химия, тир, диск, гимн, икс, фильм, гуманизм, лирика, тийрак.

Адабий тахаллусларда ҳамда айрим сифатларда ий аффикслари кўпроқ ишлатилади ва бундай ҳолда ҳам и фонемаси чўзиқ ҳамда юмшоқ талаффуз қилинади. Масалан, Навоий, Фирдавсий, Низомий, адабий, ижтимоий, илмий, маданий, моддий, олмавий, сиёсий, тарбиявий.

4. э унлиси — лабланмаган, ўрта кенг товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра олди қатор унлидир. Ўзбек тилида э (е) унлиси доимо юмшоқ талаффуз этилади. Талаффуз вақтида тил учи пастга қайрилиб, тил олди бир оз орқага тортилади ва танглайнинг ўртароқ қисмига томон кўтарилади: эртақ, эга, этик, элак.

э унлиси оғзаки нутқда баъзан а унлисига яқин талаффуз этилади ва бундай ҳодиса кўпроқ халқ оғзаки ижодига хосдир. Масалан, борақанда йўғакан, очаканда тўқакан, бўри баковулакан, тулки ясовулакан.

Русча интернационал сўзларнинг урғу тушмаган бўғинларида эса е унлиси кўпинча и га яқинроқ талаффуз қилинади. Масалан:

конференция	канфиренция
театр	тиатр
телефон	тилифон
теорема	тиарема
декрет	дикрет

Аммо, ҳозирги ўзбек тилида қўлланадиган интернационал сўзларнинг барча урғусиз бўғинларида е ҳамма вақт ҳам бу қондага бўйсунавермайди. Масалан, *лексика, лектор, медаль, металл, метр, метод* каби сўзлар рус тилида қандай талаффуз этилишидан қатъи назар, ўзбек тилида қандай ёзилган бўлса, шундай талаффуз қилиниши керак, акс ҳолда нутқ сунъийлашади. Масалан:

ёзилиши	рус тилидаги талаффузи	ўзбек тилидаги талаффузи
лекторий	ликторий	лекторий
медаль	мидаль	медаль
меньшевик	миньшевик	меньшевик
металл	миталл	металл
метрик	митрик	метрик
метод	митод	метод

а унлиси тил олди (олд қатор), кенг, лабланмаган товушдир. Бу унли нутқда бир неча талаффуз формаларига эга.

1. к, г сингари саёз тил орқа ундошлари ҳамда бўғиз ҳ товуши ва юмшоқ ч, й, нг товушлари билан ёнма-ён келганда а унлиси юмшоқ (олд қаторда) талаффуз қилинади: *кам, катта, ган, гар, ҳам, ҳатто, жанг, чанг, яшил.*

Мисоллар:

Ингламай найлай бу кун девонадурмен, айрилиб.
Сабру ҳушу ақлдин бегонадурмен, айрилиб.

(Мискин.)

Иўқ... болғалар, пўлат сафи
Ила бораман!
Енгин, кураш, жанглар сари
Қўкрак очаман!

(Ойбек.)

2. Чуқур тил орқа ғ, қ, х товушлари билан ёнма-ён келган а унлиси ҳамма вақт қаттиқ талаффуз қилинади: *қани, қалам, хато, хабар, ғам, ғаш.*

Мисоллар:

Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ғам била жонимға еттим ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилсўтоне топмадим.

(Алишер Навоий.)

Билмадим бу кеча ул ороми жоним қайдадур,
Сочи сунбул, юзи гул сарви равоним қайдадур.

(Чокар.)

3. а унлиси ёзувда айириш белгисидан олдин келса, чўзник талаффуз этилади: *аъло, раъно, маъно, таъзир, таъзим, даъво.*

Мисоллар:

Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади.

(Ғ. Ғулом.)

4. а унлиси ёзувда айириш белгисидан сўнг келса, алоҳида зарб билан талаффуз этилади: *бидъат, суръат, анъана, билъакс.*

Мисоллар:

Қадим тарих, кўҳна афсона
Қалъадаги тупроқ-вайрона —
У даврнинг варақларидир.

(М. Шайхзода.)

Муҳаббат йўлида қийналишнинг ҳам ўз олдига нашьаси бор. Нима дедингиз, Холмат охун?..

(Ҳамза.)

Оғзаки нутқда а унлиси баъзан и ёки е унлисига яқинроқ талаффуз этилади. Масалан:

ёзувда	оғзаки нутқда
муҳокама	муҳокима
мулоҳаза	мулоҳиза
мунозара	мунозира
муомала	муомила
муносабат	муносибат

о қўйи кенг, тил орқа, кучсиз лабланган унли бўлиб, бошқа унлилар каби к, г, ҳ, й, ч, ж ундошлари билан ёнма-ён келганда бир оз юмшоқ (*кон, гонорар, ҳол, бугдой, чой, жой*); қ, ғ, х ундошлари билан ёнма-ён келганда эса қаттиқ талаффуз қилинади (*қон, ғор, хол*).

о унлиси саёз ёки чуқур тил орқа ундошларидан бошқа товушлар билан ёнма-ён келганда қаттиқ о билан юмшоқ о оралиғида талаффуз этилади: *олма, рубоб, девор, нарвон.*

Мисоллар:

Олма деб отган отам,
Беҳи деб сотган отам,

Қари чолга қиз бериб,
Жабрини тортган отам.

(Ўзбек халқ қўшиғидан.)

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю, Сумансо,
Паричеҳра, Паризоду Париваш,
Парипайкар — зиҳи ўн исми дилкаш.

(Алишер Навоий.)

Ў унлиси ўрта кенг, тил орқа, лабланган товушдир. Бу унли саёз тил орқа к, г ундошлари, ҳ бўғиз товуши ҳамда ч, ж, й ундошлари билан ёнма-ён келганда юмшоқ талаффуз этилади: *кўк, кўрмоқ, гўл, гўшт, ҳўл, ҳўкиз, чўл, жўр, йўл*.

Мисоллар:

Кўк юзини булут, чол кўзини ғазаб,
Аста босиб кела бошлади.

(Ўйғун.)

— Ҳа, сигир йўқолдим?
— Йўқ... Сигир эмас... Ҳўкиз... Ола ҳўкиз эди...
— Ҳўкизми?... Ҳўкиз... экан-да. Ҳимм. Ола ҳўкиз. Тавба.

(А. Қаҳҳор.)

Ў унлиси қ, ғ, х каби чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда қаттиқ талаффуз этилади: *қўл, ўқ, ғўр, ғўла, хўроз*.

Мисоллар:

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол:
Қўлингга қурол ол!

(Ҳ. Олимжон.)

Ухшаши йўқ бу гўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.

(Ҳ. Олимжон.)

Булардан ташқари, қолган барча ўринларда ў унлиси юмшоқ ў билан қаттиқ ў оралигида талаффуз этилади:

юмшоқ	қаттиқ	ўрта ҳолат
		(юмшоқ ва қаттиқ ў ўртасида)
кўр	қўр	гўр
гўшт	хўш	шўр

Машқ. у унлисига урғу бериб талаффуз қилинг.

Ў—и, Ў—э, Ў—а, Ў—о, Ў—у, Ў—и

у унлиси тил орқа, тор ва лабланган товушдир. у унлиси талаффуз қилинганда, тил горизонтал ҳолда бўлади, танглайга қа-

раб анча кўтарилади, лаблар чўччайди ва доира шаклига келади. у унлиси бир неча хл талаффуз этилади:

1. у унлиси к, г, ғ каби саёз тил орқа ундошлари, ҳ бўғиз товуши ва й, ч, ж каби ундошлардан кейин келганда юмшоқ талаффуз этилади: *кул, кун, гул, гунг, беҳуш, ҳужра, жуда, чумчуқ, чузалчанг*,

Мисоллар:

Гул чоғи гулга бир булбул тараннум кўргузуб,
Тоза қонлиғ доғ ила кўнглум қуши афғон тузуб.

(Алишер Навоий.)

Бир ўлкаки, ҳуснга бойдир,
Унинг энг зўр кўзгуси ойдир.

(Ҳ. Олимжон.)

2. у унлиси қ, ғ, х каби чуқур тил орқа ундошларидан сўнг келганда қаттиқ талаффуз этилади: *қул, ғурбат, тухум*.

Мисоллар:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий.)

Давримизга, хуш вақтингизга
Қараб-қараб келар ҳавасим,
Завққа тўлиб жўшар нафасим,
Дейман, кошки тўғилиб шу чоғ,
Ғунча бўлсам қувноқ,
хушчақчақ...

(М. Шайхзода.)

3. у унлисига урғу тушса, шунингдек, у унлиси айириш белгисидан олдин келса, чўзиқ талаффуз қилинади: *сув, мазмун, мажнун, мафкура, мафтун, маъмур, тикув, ўқув, қувват, тур, тундра*.

Мисоллар:

Биламан!
Биз билан ўчакишган ким,
Ким у, зулматсевар,
У кўршапалак?
У — фашист,
У — жаллод,
У — разил, туркум.
Ҳалокат олдида бўлмиш жонсарақ.

(Рамз Бобожон.)

Муқаддас, мўътабар улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлиқ Ватаним,
Улсам айрилмасман қучоқларингдан.

(Ўйғун.)

Машқ. у унлиси бошқа унлилар билан ёнма-ён талаффуз қилинганда қандай ўзгариш содир бўлишига эътибор беринг.

у—и, у—э у—а, у—о, у—ў, у—и

Ундош товушлар талаффузи

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош фонемалар 25 та бўлиб, булар ёзувда қуйидагича шакллар билан ифодаланади: б, в, г, д, ж (қоришиқ), ж, з, й, к, л, м, н (нг), п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

Булар шовқин ва овознинг иштирокига кўра икки катта гуруҳга ажратилади: шовқинлилар, сонорлар.

I. Шовқинлилар пайдо бўлиш ўрнига кўра тил олди ва тилнинг саёз ёки чуқур орқа қисмида ҳосил бўлади.

Шовқинлилар учга бўлинади:

1. Портловчилар: п—б, т—д, к—г, қ.

2. Сирғалувчилар: ф—в, с—з, ш—ж, й, х, ғ, ҳ.

3. Аффрикатлар: ч, ц, қоришиқ ж.

II. Ўпкадан чиққан ҳавонинг оғиз бўшлиғида маълум жойда қаршиликка учраши ва шу жойнинг ўзида тўқнашган икки нутқ органини ёриб ўтиши сонор товушининг артикуляцион базасини белгилаб беради.

Сонорларда овоз кучли бўлади, шу сабабли улар жарангли товушлар жумласига киради. Айрим сонорлар оғиз бўшлиғида қаршиликка дуч келиб портлаш йўли билан ҳосил бўлади. Масалан, м, н (нг). Аммо л ён товуши ва р титроқ товушларида бундай хусусият йўқ.

Умуман, бадий асарларни ифодалаи ўқишда, оғзаки нутқ маданиятини эгаллашда ундош фонемаларни тўғри талаффуз қилиш катта аҳамиятга эга.

Қўлланмада ундош фонемалар талаффузи асосан ифодалаи ўқишда қўлланиши лозим бўлган қонун-қондалар асосида ёритилди. Шунинг учун маълум туркумга оид бўлган ундошларнинг талаффузида содир бўладиган умумий қонуниятлар: жарангсизлашиш, жаранглилашиш, товуш орттирилиши, товуш туширилиши, ассимиляция, диссимиляция каби ҳодисалардан текстни ифодалаи ўқишда қай даражада фойдаланиш кераклиги ҳақида фикр юритилди.

Портловчи ундошлар. Портловчи п—б ундошлари остки ва устки лабнинг тўқнашуви, қаттиқ бекилиб очирилиши натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун бу ундошлар лаб-лаб ёки лабиал ундошлар деб аталади.

п — жарангсиз, лаб-лаб, портловчи ундош бўлиб, у сўзда қандай ҳолатда келишидан қатъи назар, доимо бир хилда — ўзгаришсиз талаффуз қилинади: пок, топ, кўп, опа, попук, супа.

Мисоллар:

Минг яша, Партия, жонажонимиз,
Сен билан ўзгарур, ўзгарур башар!

Бўл омон фахримиз, шараф-шонимиз,
Эй улуғ Партия, минг яша, яша.

(Темур Фаттоҳ.)

Йўл қувлаган хазинага йўлиқар,
Гап қувлаган — ҳар балога йўлиқар.

(Абай.)

б — жарангли, лаб-лаб, портловчи ундоши сўзда қандай товушлар билан ёнма-ён келишига қараб турли вариантларда айтилади. Масалан, сўз охирида ёки ўртасида жарангсизлар билан ёнма-ён келганда жарангсизлашиб, п тарзида талаффуз қилинади.

ёзувда

оғзаки нутқда

китоб

китоп

гулоб

гулоп

шароб

шароп

забт

запт

билиб

билип

сабабчи

сабапчи

шабқўр

шапқўр

абсолют

апсолют

абхаз

апхас

б товуши оғзаки нутқда бунча, бундай, уни-буни сўзларида м каби нотўғри талаффуз этилади: бунча — мунча, бундай — мундай, уни-буни, — уни-муни.

Портловчи б ундоши сўз ўртасида икки унли орасида келганда кўпинча сирғалувчи в шаклида талаффуз қилинади: баробар — баравар, бебош — бевош, беданабоз — беданавоз, дорбоз — дорвоз, кабоб — кавоп, қўйиб юбор — қўйвор, айтиб юбор — айтвор.

Машқ. п—б ундошларини тўғри талаффуз қилишга эътибор беринг. Машқни бир неча бор такрорланг.

пи, пэ, па, по, пў, пу, пи

би, бэ, ба, бо, бў, бу, би

пибби, пэббэ, пабба

поббо, пўббу, пуббу, пибби

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг ҳар бир қаторидаги товушлар иштирок этган сўзларни топинг.

Намун а: пи — пиёла, пичоқ, пишт, пилла, пиёз.

би — бино, биноан, бинойи, бинокор, бинт, биолог.

т — жарангсиз, портловчи ундош бўлиб, тилнинг олдинги қисмининг юқори қатор тишларга тўқнашувидан ҳосил бўлади.

т ундоши сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади: табиат, тез, тикан, агитатор, ота, забардаст, фотоаппарат, синдикат, сут, хат ва ҳоказо. Мисол:

Давлатга етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзингни асру тугма.

Боргонни кел энди ёд қилмай, эй дўст.
Бориш-келишингни лутф этиб ўксутма.
(Бобир.)

т ундоши ч товуши билан ёнма-ён келганда баъзан унга синги-
шиб ч каби талаффуз қилинади: *сутчи — суччи, тутчи — туччи,*
соатча — соачча, саватча — савачча.

Сўз охирида ундош товушлардан кейин келган т ундоши оғза-
ки нутқда тушириб қолдирилади, натижада потўғри талаффуз
этилади, бу ифодали ўқишнинг қонун-қоидаларига тамомила зид-
дир. Масалан:

ёзувда	оғзаки нутқда
дўст	дўс
паст	пас
ғишт	ғиш
кишт	киш
мушт	муш
тўрт	тўр
дарахт	дарах

д — портловчи, жарангли ундош бўлиб, тилнинг олдинги қис-
мининг юқори қатор тишларга тўқнашувидан ҳосил бўлади.

Бу ундош сўз бошида, унли ҳамда жарангли ундош товушлар-
ридан олдин ёки икки унли орасида аниқ талаффуз қилинади:
дам, дарё, дев, дил, дон, дур, дабдаба, вафодор, жадал, адл, адрас.

Мисоллар:

Дардинг бўлса бўлсин,
Қарзинг бўлмасин.
(Мақол.)

Бор-борини ейди,
Уятсиз — орини ейди.
(Мақол.)

д товуши сўз охирида унлидан кейин келса, жарангсизлашиб,
т товуши тарзида талаффуз қилинади. Масалан:

ёзувда	оғзаки нутқда
обод	обот
озод	озот
савод	савот
даромад	даромат
мадад	мадат
автозавод	автозавот
бод	бот
беҳад	беҳат
йод	йот

д товуши сўз охирида ундошдан кейин келса, оғзаки нутқда
тушиб қолади. Масалан:

ёзувда	оғзаки нутқда
хурсанд	хурсан
писанд	писан
монанд	монан
баланд	балан
Самарқанд	Самарқан

Агар т ундоши билан тугаган сўзларга жарангли ундош би-
лан бошланган аффикслар қўшилса, аффикс бошидаги жаранг-
ли ундош т товушининг таъсирида жарангсизлашиб, қуйидагича
талаффуз этилади: *от+га—отга=отка, пўлат+га—пўлатга=пў-*
латка. пўлат+дан—пўлатдан=пўлаттан, кет+ди—кетди=кет-
ти, кет+ган—кетган=кеткан, кут+ди—кутди=кутти, кут—кут-
ган=куткан.

Машқ. Берилган ҳарф бирикмаларидаги унли товушларга урғу бериб ўқинг.

ти, те, та, то, тў, ту, ти
ит, эт, ат, от, ўт, ут, ит
ди, де, да, до, дў, ду, ди
ид, эд, ад, од, ўд, уд, ид

тидди, тедде, тадда, тоддо, тўдду, тудду, тидди
дитти, детте, датта, дотто, дўтту, дутту, дитти.

Ўйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1 ва 3- қаторидаги ҳарф бирикмалари
қатнашган сўзлар топиб ёзинг, уларнинг талаффузига эътибор беринг.

Н а м у н а: *тин, тилсим, тингла, тинч, типик.*
дил, дилбар, дилбанд, дилкаш, диловор.

к — портловчи, жарангсиз, саёз тил орқа ундоши сўз бошида,
ўртасида ва охирида келади: *калла, кам, якка, така, жияк, ипак,*
этак.

Мисоллар:

Бир йигит умрича фурсат ўтади,
Инсонлар мунтазир замон келади.
Коммунизм асри сизни кутади,
Биз унда яшаймиз доим, абадий.

(Ғ. Ғулом.)

г — портловчи, жарангли тил орқа ундоши сўз ёки бўғин бо-
шида, унли ва жарангли ундошдан олдин ёки икки унли орасида
келганда аниқ ва очиқ талаффуз этилади: *гал, гап, гул, тугун,*
тугма, магазин.

Мисоллар:

Гоҳ сарв узра, гаҳи гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, мен гунгу лол ул сарви гул рухсорисиз.

(Алишер Навоий.)

Агар кўнгил кўнгилга тушса,
Шу ўзи бас, йўқдир ҳеч тўсиқ.
Тамагир совчисиз ошиққа
Ўзи айтар кўнгилни маъшук.

(Уйғун.)

г ундоши сўз охирида келганда оғзаки нутқда к каби талаффуз қилинади. Бироқ, ифодали ўқиш жараёнида ёзувдагидек аниқ талаффуз этилишига эришиш керак. Масалан:

ёзувда	оғзаки нутқда
таг	так
марг	марк
барг	барк

Юқорида келтирилган мисолларга унли ёки жарангли товушлар қўшиб талаффуз қилинса, г ундоши аниқ айтилади: так+дўзи=тагдўзи, марк+бўлмоқ=маргбўлмоқ, барк+и=барги.

Охири к билан тугаган сўзларга қ, г билан бошланган сўз ёки қўшимчалар қўшилганда к ассимиляциялашиб, г ёки қ талаффуз қилинади: тешик қоп — тешигқоп.

Машқ. Қуйида берилган бирикмаларни оҳиста ўқинг ва такрорланг.
к ва г ундошларининг талаффузига эътибор беринг.

ки, кэ, ка, ко, кў, ку, ки
ик, эк, ак, ок, ўқ, ук, ик
ги, гэ, га, го, гў, гу, ги
иг, эг, аг, ог, ўг, уг, эг

кигги, кэчгэ, качга, когго, кўчгу, кучгу, кигги.
гикки, гэкке, гакка, гокко, гўккў, гукку, гикки.

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1 ва 2-қаторидаги ҳарф бирикмалари иштирокида сўз ва жумлалар топиб ёзинг.

Намун а: кило, киймоқ, килограмм, кимда-ким.
кез, кейин, кек, кекс, кекса, келажак,
келгуси, келин, келишиқ, келмоқ, кема.

қ — жарангсиз, портловчи, чуқур тил орқа ундоши тилнинг энг орқа томони танглайнинг орқа қисмига тўқнашуви ва ҳавонинг ўша жойдан ёриб ўтиши натижасида ҳосил бўлади.
қ товуши сўзнинг барча бўғинида кела олади: қош, қиш, қўл, булоқ, қишлоқ, ақча, чақалоқ.

Мисоллар:

Қадаҳки, шаффоф қатра каби товланар,
Қадаҳки, йигитлигим қонимда ёнар,

Қадаҳки, кўпикланар ва тўлқинланар,
Ичаману, бўлмайман сарсари маддоҳ.

(Миртемир.)

Оқу қизил гуллар, кўм-кўк япроқлар,
Товланади атлас каби ранго-ранг.
Баланд шийпон, зарҳал шнор байроқлар,
Қувноқ халқим билан ҳамранг-ҳамоҳанг.

(Ҳабибий.)

Баъзи шеваларда қ товуши сўз охирида унли товушдан кейин келганда жаранглилашади: ўртоқ — ўртоғ, тароқ — тароғ, қишлоқ — қишлоғ, сўроқ — сўроғ, булоқ — булоғ.

Оғзаки нутқда бўғин охиридаги қ товуши ўзидан кейин ёнма-ён келган сирғалувчи жарангсиз ундошнинг, шунингдек, сонор л товушининг таъсирида чуқур тил орқа сирғалувчи х товушига айланади: оқсил, — охсил, оқсоқ — охсоқ, оқшом — охшом, тўқсон — тўхсон, мақсад — махсат, сақламоқ — сахламоқ...

Сирғалувчи ундошлар Сирғалувчи ундошлар лаб, тил олди ва тил ўртасида, тилнинг саёз ёки чуқур орқа қисмларида пайдо бўлади.

Лаб иштироки билан ҳосил қилинадиган сирғалувчилар талаффузига кўра иккига бўлинади: лаб-лаб ундошлари ва лаб-тиш (ф-в) ундошлари. Биз асосан, ифодали ўқиш учун зарур бўлган лаб-тиш ундошлари ҳақида фикр юритамиз.

Ф — сирғалувчи, жарангсиз, пастки лаб билан устки тишлар орасида ҳосил бўладиган ундош. Бу арабча-форсча ва русча-интернационал сўзларгагина хос бўлиб, ўзбек тилидаги пуф, куф, туф каби тақлидий сўзларгагина учрайди.

Бошқа сўзларда ишлатиладиган ф товуши эса оғзаки нутқда п шаклида талаффуз этилади: фан — пан, фарқ — парқ, фасл — пасл, улфат — улпат, кўлфат — кулпат, сафар — сапар, соф — соп, Бундай талаффуз қилиш нотўғри бўлиб, улар қандай ёзилган бўлса, шундай ўқиши керак.

в — сирғалувчи, лаб-лаб ундоши бўлиб, асосан, ўзбек ва араб-форс сўзларида ўзгаришсиз — бир хил талаффуз этилади: вафо, водий, варақ, виқор, вазн, вайрон, давлат, даъво, тавфиқ, тавба, товуш, ундов, биров, сув, ов.

Мисоллар:

Ваҳима-хавф — қўрқоқнинг дўсти.
(Мақол.)

Тошни сиққан билан сув чиқмас,
Бюрократга ялинган билан иш битмас.

(Мақол.)

Ўзбек тили луғат составига кириб келган русча-интернационал сўзлардаги жарангли в ундоши жарангсиз ундошлар билан ёнма-ён бўлганда ёки сўз охирида келганда жарангсиз ф каби та-

лаффуз этилади: актив — актив, пассив — пассив, Петров — Петров каби.

в товуши жарангсизлардан олдин, сўз ўртасида келганда ф тарзида талаффуз этилади: автопарк—афтопарк, автол—афтол, автоном — афтоном, автор — афтир, справка — спрафка, ставка — стафка каби.

Машқ. Қуйида берилган бирикмаларни ўқинг ва такрорланг. ф ва в товушларининг талаффузига эътибор беринг.

фи, фэ, фа, фо, фў, фу, фи
ви, вэ, ва, во, вў, ву, ви
фивви, фэввэ, фавва, фовво, фуввў, фувву, фивви
виффи, вэффэ, ваффа, воффо, вуффў, вуффу, виффи

Уйга вазифа. Юқоридаги машқда берилган бирикмалар иштирокида сўзлар топиб ёзинг.

з — тил олди жарангли ундоши сўз бошида, унлилар орасида ва жаранглилар билан ёнма-ён келганда ўзгармасдан талаффуз этилади: зебо, зар, азиз, ўзбек, тузук, забардаст, завод.
М и с о л л а р:

...Зафар машъалини ёндириб, мағрур
Ленин Смольнийда ўтирар ҳамон.
(Уйғун.)

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Узинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.

(Ғ. Ғулом.)

з ундоши сўз охирида ҳамда жарангсиз товушлар олдида келганда, с га яқинроқ талаффуз қилинади: сўзсиз — сўссиз, изчил — исчил, тузсиз — туссиз.

Бу сўзларга жарангли ёки унли билан бошланган сўз ва қўшимчалар қўшиб талаффуз қилинса, унда яна аслича талаффуз этилади: сиз+ни — сизни, ишсиз+лик — ишсизлик.

с — тил олди жарангсиз ундоши сўз ўртасида ва охирида ҳар вақт ўзгаришсиз талаффуз қилинади: асос, бос, қасос, мавсум, асра, босим, босмахона, бостирма, босқон.

М и с о л:

Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман, сал ранг кетса юзимдан.
Йўл ошсаму, сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан...

(Ҳ. Олимжон.)

Русча-интернационал сўзларда ч ундоши олдида келганда с товуши ш каби талаффуз қилинади: счёт — шчўт, счётовод — шчўтавт.

Машқ. Берилган бирикмаларни ўқинг ва такрорланг. з ва с товушларининг талаффузига эътибор беринг.

зи, зэ, за, зо, зў, зу, зи
из, эз, аз, оз, ўз, уз, из
си, сэ, са, со, сў, су, си
ис, эс, ас, ос, ўс, ус, ис
зисси, зэссэ, засса, зоссо, зўссў, зуссу, зисси
сиззи, сээзэ, сазза, соззо, сўззў, суззу, сиззи

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1- ва 2- қаторидаги бирикмалар қатнашган сўзлар топиб ёзинг.

ш сирғалувчи жарангсиз ундоши, асосан, тилнинг олдинги қисми юқорига кўтарилиши ва олд томон силжиши натижасида ҳавонинг тил билан танглайнинг олдинги қисми орасида сирғалиб ўтишидан пайдо бўлади.

ш ундоши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: шох, шўх, қошиқ, қашқа, дилкаш.

М и с о л.

Иш бор ерда — ош бор.
(Мақол.)

Жарангсиз ш ундоши билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланадиган аффикс қўшилса, қўшимча бошидаги ундош жарангсизлашади: туш+ди=тушти, теш+ди=тешти, туш+ган — тушкан.

ж — сирғалувчи, жарангли соф (ж) ундош товушнинг талаффузида пастки тишлар бир оз туширилиб, тил учи, тишлар ва овоз бойламлари енгилгина тортилади. ж товуши, асосан, русча — интернационал, шунингдек, араб ва форс тилларидан ўтган аждар, аждод, гижда, мужда, виждон каби сўзлардагина учрайди.

Ҳозирги талаффуз нормаларига биноан ж товуши сўзнинг бошида, ўртасида келганда доимо ўзгаришсиз талаффуз этиш керак. Масалан: журнал, жюри, жанр, прожектор каби.

Сўз охирида келган ж эса ш га мойилроқ айтилади: саботаж — саботаш, метраж — метраш, тираж — тираш, М и с о л.

Жандарм
жосусга
боқди сузилиб,

Жосус
жандармга қаради шошиб.
Нақ қўйиб берса-ю,
жандарм ҳузур қилиб

Роса калтакласа мени ётқизиб...
Қўринг, ҳавас қилинг,

гражданинман —
Мен улуғ Советлар
мамлакатининг

(В. В. Маяковский.)

Машқ. Қуйида берилган бирикмаларни ўқинг ва такрорланг, ш ва ж товушларининг талаффузига эътибор беринг.

ши, шэ, ша, шо, шў, шу, ши
иш, эш, аш, ош, ўш, уш, иш
жи, жэ, жа, жо, жў, жу, жи
иж, эж, аж, ож, ўж, уж, иж

й — сирғалувчи, жарангли, тил ўрта ундоши бўлиб, тилнинг ўрта қисми танглайга томон кўтарилиши ва ўша ердан ҳавонинг сиқилиб ўтиши натижасида пайдо бўлади.

й ундоши ўзбек адабий тилида доимо бир хил талаффуз қилинади: *йигит, йил, йигирма, ёй, сой, тийрак, буйрак*.

Мисоллар:

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганининг тилагида яшайман.
(Ҳ. Олимжон.)

Сенга мenden хабар берсалар,
«Муса ўлди, энди», десалар,
Йўқ, ишонма, жоним!
Бу сўзни —
Дўстлар айтмас, мени севсалар.
(М. Жалил.)

Айрим шеваларда й товуши г ундоши каби талаффуз қилинади, бу ҳодиса адабий тил нормаларига зиддир. Масалан: *кейин — кегин, майиз — магиз, ундай бўлса — ундаг бўлса, шундайлигича — шундаглигича*.

Машқ. Уқинг. й ундошининг талаффузига эътибор беринг.

Йиғилиш, йиғим-терим, йиғинди, йиғи-сиғи, йўлак, йўлбарс, йўлбошчи, йўлдош, йўл-йўл, йўл-йўриқ, йўлланма, йўловчи, йўқ, ёй, ёйдирмоқ, ёйиқ, ёйма, ёйилма, ёйсмон.

х — сирғалувчи, жарангсиз ундош бўлиб, тилнинг энг орқадан ҳавонинг сиқилиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Чуқур тил орқа жарангсиз х товуши сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида кела олади: *хат, хабар, хавф, хаёл, тухум, шахс, шахсан, шох, шохобча, мих*.

Мисоллар:

Севги дарёсида тош бўлиб,
Ҳусусий мулк, тенгсизлик ётди.
Қанча ошиқ урилиб тошга,
Хароб бўлди, дарёга ботди.
(Уйғун.)

Халқа қурубон қирма алоло, эй шайх
Оламга ўзинг айлама расво, эй шайх,
Неки барча риёву ҳийлау макрингни
Фош этма улус аро саропо, эй шайх.
(Огаҳий.)

х ундошидан кейин келган унлилар қаттиқ талаффуз этилади. (э, (е) унлиси бундан мустаснодир.) Бундай ҳол сўз таркибида чуқур тил орқа қ, х товушлари бўлганда янада яққолроқ сезилади: *халқ, хандақ, хирқа, хулқ, хушхабар, хўроз*.

ғ — сирғалувчи, жарангли, чуқур тил орқа ундоши бўлиб, у билан ёнма-ён келган унли товушлар (э (е) унлиси бундан мустасно) қаттиқ талаффуз қилинади: *ғовур-ғувур, ғолиб, ғунча, ғурур, ғусса, ғўза, ғазал, ғилоф, нағма, тоғ, ноғора*.

Мисол:

Яратилди бир шоҳ асар, гўзал бир дoston,
Ғадир-будир меҳнат қўли битгандир бун,
Келажакнинг баҳоридан олинган куйи,
Хаёлларга сиғмайди ҳеч бунинг мазмун,
Қофиядир фабриклар-ла қизлар қўшиғи,
Ўқи ва сев! Бунинг исми ёш Ўзбекистон.

(Ойбек.)

ғ ундоши билан тугалланувчи сўзларга аффикслар қўшилганда, сўз охири ва қўшимча бошидаги сирғалувчи ғ товуши жарангсизлашиб, портловчи қ товушига айланади: *тоғ + га = тоққа, буғ + га = буққа, оғ + ган = оққан, соғ + ган = соққан, туғ + ган = туққан, боғ + га = боққа*.

Машқ. Уқинг. х ва ғ товушларининг талаффузига эътибор беринг.

хи, хэ, ха, хо, хў, ху, хи
их, эх, ах, ох, ўх, ух, их
ғи, гэ, га, го, гў, гу, ги
иғ, эғ, ағ, оғ, ўғ, уғ, иғ

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1- ва 3-қаторидаги ҳарф бирикмалари иштирокида сўзлар топиб ёзинг. Уқиганингизда уларнинг талаффузига эътибор қилинг.

Намуна: *хизматчи, хизматкор, гийбат, гирром, гирчиллама*.

ҳ — товуши х нинг акси бўлиб, ундан кейин келган унлилар (бунда ҳам э унлиси мустаснодир) доимо юмшоқ талаффуз этилади: *ҳавас, ҳаво, ҳад, ҳеч, ҳид, ҳижжа, ҳийла, ҳикмат, ҳилол, ҳовли, ҳужжат, ҳужра, ҳўкиз, ҳўл, ҳўплам*.

Мисол:

Инсон меҳнатидан ранг олур ҳаёт,
Инсон меҳнатидан ўзгарур жаҳон.
Ҳақиқат ҳаёдан туғилар илдам,
Бутун кучлилардан кучли ҳур инсон.

(Миртемир.)

Оғзаки нутқда ҳ ундошининг х билан алмаштирилиши нотўғридир.

Машқ. Уқинг. ҳ товушининг талаффузига эътибор беринг.

ҳи, хэ, ҳа, хо, хў, ху, хи
их, эҳ, аҳ, оҳ, ўҳ, уҳ, их

хиххи, хэххе, хаҳҳа, хоҳҳо, хўххў, хўхху, хиххи
хиххи, хэххэ, ҳаҳҳа, ҳоҳҳо, хўххў, хўхху, хиххи

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1- ва 2-қаторидаги ҳарф бирикмалари иштирок этган сўзлар топиб ёзинг.

Намун а: *ҳид, ҳижжа, ҳижо, ҳажрий, ҳижрон.*

Аффрикатлар
(Қоришиқ ундошлар) Аффрикатлар артикуляцион жиҳатдан анча мураккаб бўлиб, ҳам портловчилик, ҳам сирғалувчилик хусусиятига эга. Улар пайдо бўлиш шовқинлиларнинг портловчи-сирғалувчи турига, пайдо бўлиш ўринлари жиҳатидан эса тил олди ундошлари группасига киради.

Ж — жарангсиз, тил олди қоришиқ ундоши, портловчи д ва сирғалувчи ж товушларининг қоришуви натижасида ҳосил бўлади. Ж ундоши сўз бошида, сўз ўртасида унли ёки жаранглилар орасида келганда аниқ талаффуз қилинади: *жон, жар, жудо, жой, ажрим, ажриқ, ажиб, ажин.*

Мисол:

Эмас бу мурда жисмим жонга муҳтож,
Вале юз шавқ ила жононга муҳтож.
Табассум лаъли жонбахшини кўргач,
Қиши бўлғай қачон ҳайвонга муҳтож.

(Чокар.)

Ж ундоши сўзнинг охирида келганда ч ундошига яқинроқ талаффуз этилади: *бож — боч, тож — точ, ганж — ганч, ланж — ланч, сатранж — сатранч, илож — илоч.* Аммо бундай сўзларга унли ёки жарангли товушлар билан бошланган сўз, қўшимча қўшилса, худди г ундоши сингари ж ундоши ҳам қайта тикланади. Масалан: *бож олмоқ — бож олмоқ, ланч + ланмоқ = ланж-ланмоқ, илнч + и — илнжи* каби.

Айрим вақтларда оғзаки нутқда ж ундоши т товуши олдида тарзида талаффуз этилади. Масалан: *ижтимоий — иштимоий.* Ч — жарангсиз, тил олди қоришиқ ундош бўлиб, сўзнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам келади: *чанқов, чама, чапай, чевар, чегара, чечан, чизик, чигит, чўнтак, чўян, очик, кеч, куч.*

Мисоллар:

Дўстлар учун дарвозамиз ланг очик,
Бошингизга гул япроғидан сочик,
Бу тоза сув, атир совун, оқ сочик,
Сўлим айём, келишингиз ярашиқ,
Албат бизга қўниб ўтинг, дўстларим!

(Ғ. Ғулём.)

Ҳижрон кечаси, чархи фалакка етар, эй моҳ,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

(Лутфий.)

Ч ундоши ҳам худди ж ундоши каби жарангсиз ундошлардан олдин келганда баъзан ш лашиш хусусиятига эга: *уч сўм — ушсўм, кучсиз — кушсис.*

Булардан ташқари, оғзаки нутқда ч ундоши с ундошидан олдин келганда ассимиляцияга учраб, с лашуви ҳам мумкин: *учса — усса, уч сўм — уссўм, кучсиз — куссис.*

Машқ. Машқни ўқинг. ж ва ч ундошларининг талаффузига эътибор беринг.

жи, жэ, жа, жо, жў, жу, жи
иж, эж, аж, ож, ўж, уж, иж
чи, чэ, ча, чо, чў, чу, чи
ич, эч, ач, оч, ўч, уч, ич
жиччи, жэччэ, жачча, жоччо, жўччў, жуччу, жиччи
чижжи, чэжжэ, чажжа, чожжо, чўжжў, чужжу, чижжи

Уйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 3 ва 4-қаторидаги ҳарф бирикмалари қатнашган сўзлар топиб ёзинг.

Намун а: *жиблажибон, жигар, жиддий, жизза, жийда, жийрон, жез, жеркимоқ.*

Ч жарангсиз ундоши фақат русча-интернационал сўзлар орқали ўзбек тилига кириб келган. Ч сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида кела олади: *цемент, цех, цилиндр, цирк, циркуль, цитата, интернационал, информация, ирригация, канцелярия, матрица, мотоцикл, процент, процесс, революция, эволюция, конституция.*

Ўзбек тилида ч иштирок этган сўзлар турли вариантларда талаффуз этилади: а) с товуши каби талаффуз қилинади: *цирк — сирк, станция — станса, циркуль — сиркул, революция — ревалуссия;*

б) оғзаки нутқда айрим сўзлардаги ч товуши тс бирикмаси билан алмаштириб талаффуз қилинади: *социализм — сотсиализм, ассоциация — ассатсиятсия, рация — ратсия.*

Ч ундошининг оғзаки нутқдаги бу икки хил кўриниши ҳозирги нутқ маданияти талабларига ва ифодали ўқиш қонун-қондаларига тамомила зиддир. Чунки ўзбек тилига рус тили орқали ўтган ж ва ч ундошлари акустик жиҳатдан тамомила ўзлашиб кетган.

Машқ. Ўқинг. ч товушининг талаффузига эътибор беринг.

ци, це, ца, цо, цў, цу, ци
иц, ец, ац, оц, ўц, уц, иц

Машқ. Қуйидаги сўзларни ифодали ўқинг. ч товушининг талаффузига ақамият беринг. Сўнгра ч билан бошланган сўзлар топинг.

Агитация, акция, ассимиляция, ацетон, вице-адмирал, диссертация, диссимиляция, индукция, колонизация, конкуренция, консенсация, консультация, конфедерация, конференция, концепция, концерт, мотоцикл, плацдарм, проекция, процедура, процент, про-

цесс, регенерация, редакция, репетиция, рецензия, рицарь, синто-
мизм, социализм, социология, формация, фортификация, фракция.

Сонор товушлар **м** — лаб-лаб ундоши икки лаб орасида пайдо
бўлади. Бу ундош, сўзнинг қаерида келиши-
дан қатъи назар, доимо бир хилда талаффуз этилади: *арман, ар-
мия, армугон, бирдамлик, билим, вазмин, гилам, гимн.*

Мисоллар:

Бир тутам гул тутиб боқдинг кўзимга,
Дедингки: «Эсдалик бўлсин бунни ол»...
Ўзимни йўқотдим, не дединг менга?
Тутганинг гулмиди ва ёки хаёл?

(Х. Олимжон.)

Машқ. Қуйида берилган сўзларни ўқинг. **м** ундошининг талаффузини ку-
затинг.

Маблаг, мабодо, мавжуд, мавсум, магазин, мадад, маданий,
мадор, мадҳия.

н — тил олди ундоши ҳозирги ўзбек тилида турли хил талаф-
фуз этилади: а) оғзаки нутқда **н** билан тугаган сўзга **м** билан
бошланган қўшимчалар қўшилса, **н** ундошини **м** каби талаффуз
этиш ҳоллари учрайди. Масалан, *келган + ман = келгамман, тон +
моқ = томмоқ, мен + ми = мейми, маймун + ми = маймумми, макон +
мас = макоммас;*

б) **н** билан тугаган сўзнинг охирига **б** ёки **п** билан бошлана-
диган сўз ва қўшимчалар қўшилса ҳам **н** ундоши албатта оғзаки
нутқда **м** каби талаффуз қилинади: *ўн + беш = ўмбеш, ўн + бир =
ўмбир, нон + бор = номбор, кун + бўйи = кумбўйи, илон + пўст = илом-
пўст.*

Танбур, сунбул, нонпар каби сўзларда ҳам **н** ундошининг **м**
тарзида талаффуз этилишини кузатиш мумкин: *танбур-тамбур,
сунбул — сумбул, нонпар — номпар;*

в) оғзаки нутқда **н** ундоши **л** ундошидан олдин келган сўзлар-
да ассимиляцияланиб, **л** тарзида талаффуз этилади:

танла — талла, келганлар — келгаллар, кунлар — куллар;
г) **н** ундоши билан тугаган сўзларга **г** ёки **к** билан бошлан-
ган қўшимчалар қўшиб айтилиши натижасида **нг** лашиш ҳодиса-
си содир бўлади. Масалан, *мен + га = менга, тун + ги = тунги, қўн +
ган = қўнган.*

д) оғзаки нутқда **ни** ва **нинг** (тушум ва қаратқич) формалари
ди, ти тарзида (д ёки т шаклида айтилиши *ошти, нонди* каби)
баъзи бир шеваларда ҳар хил ассимиляцияга учраши (*ошиш,
кўкки, сувви* каби) мумкин. Лекин булар адабий нормаларга та-
моман зиддир.

Умуман, бадиний асарларни ифодали ўқишда **-ни** ва **-нинг** қў-
шимчаси ҳамиша ўз ҳолича — ёзилишига кўра талаффуз этили-
ши керак.

Машқ. Қуйидаги ҳарф бирикмаларини ўқинг. Уларнинг талаффузига аха-
мият беринг.

ми, мэ, ма, мо, мў, му, ми
ни, нэ, на, но, нў, ну, ни
мми, ммэ, мма, ммо, ммў, мму, мми
нни, ннэ, нна, нно, ннў, нну, нни

Ўйга вазифа. Юқоридаги машқнинг 1 ва 2- қаторидаги ҳарф бирикмалари
қатнашган сўзлар топиб ёзинг ҳамда уларнинг талаффузига аҳамият беринг.

Намун а: *мижоз, милк, миллат, миллион, нигоҳ, нидо, низо,
низом, нимта, нисбат.*

нг — саёз тил орқа ундоши бўлиб, танглайнинг ўрта қисмидан
орқароқда ҳосил бўлади. Бу ундош ўзбек адабий тилида фақат
сўз ўртаси ва охирида учрайди.

Нутқимизда сўз ўртасида унли товушлардан олдин келганда,
бирга қўшиб айтиш одат тусига кириб кетган: *кўнгил, сингил,
сўнғак, ранги, тонги, чанги.*

Мисоллар:

Ўргилай кўзингдан, эрка фарзандим,
Новвотим, асалим, шакарим, қандим,

Умрингни тилайман, кўнгил хурсандим,
Қўзичоғим, оппоғим, алла,
Ёниб турган чироғим, алла.

(Амин Умарий.)

Ухлай деса гул баргини ёппар булбулларинг,
Қўкдан ой ҳам тушиб юрса арзийди, соз йўлларинг,
Гидамлардай ёйилибди бурунги қоқ чўлларинг,
Ўзин кўрай деса юлдуз, кўзгу бўлар кўлларинг.
Юрагимда расминг чиздинг, қадрдон Украина!

(Ҳасан Пўлат.)

Оғзаки нутқда, айниқса, айрим шеваларда **нг** маълум сўзлар-
да й лашади: *сийним, кўйним.* Аммо бундай ўзгариш нутқ мада-
нияти ва ифодали ўқиш қонун-қоидаларига зиддир.

Машқ. Қуйидаги сўзларни диққат билан кузатиб чиқинг ва ҳар бир сўзни
ифодали талаффуз қилинг.

Ангина, ангидрид, ангишвона, англамоқ, англашмовчилик, анг-
раймоқ, бонг, гангимоқ, дангал, дангаса, енг, жанг, жингак, жин-
галак, занг, зангор, манглай, мангу, мангулик.

Машқ. Қуйидаги шеърни ифодали ўқинг. Ундаги *бўлсанг, раҳматинг, гул-
ларинг, кўзинг, изинг* сўзларининг ўқилишига диққат қилинг.

Дарё бўлсанг тошни-тошга уриб оқ,
Қуёш бўлсанг сен осмондан кулиб боқ,

Булут бўлсанг раҳматинг қуй, чақмоқ чақ,
Чаман бўлсанг гулларинг соч хушчақчақ,
Чашма бўлсанг тиним билмай қайнаб тур,
Булбул бўлсанг сахар туриб чақчақ ур,
Оҳу бўлсанг оҳу кўзинг яширма,
Арслон бўлсанг босган изинг яширма.

(Шухрат.)

л — сонор, сирғалувчи, ён товуши тилнинг учи танглай олди томон бир оз қайирилиб, унга тақалиши ва тилнинг икки ёнидан ҳаво ўтиб кетиши натижасида пайдо бўлади.

л — сўзнинг қаерда келишидан қатъи назар, доимо бир хил талаффуз қилинади: *лаб, лавлаги, лавозим, алам, аланга, албатта, алвасти, алвон, алдоқчи, мисол, таомил, ҳосил, жамол, хаёл, қизил, фил.*

Мисол:

Маориф нурини тарқатгучи доно муаллимлар,
Ватан авлодини йўлбошчиси аъло муаллимлар,
Қилинглари яхши ғайрат илм учун гўё муаллимлар,
Советлар давлати ҳар фанга бир дарё, муаллимлар.
Жаҳонни гуллатинглари, кўзлари бино муаллимлар.
(Ғайратий.)

1-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг ва л ундошининг талаффузини кузатинг.

Адл, адолат, аёзли, ажал, ажралма, алам, алла, балиқ, балет, баллада, балли, бало, балчиқ, валдираш, валиаҳд, валламат, вальс, дилором, дилрабо, дилшод.

2-машқ. Қуйидаги ҳарф бирикмаларини ўқинг. Талаффузига эътибор қилинг.

ли, лэ, ла, ло, лў, лу, ли

ил, эл, ал, ол, ўл, ул, ил

Уйга вазифа. 2-машқдаги ҳарф бирикмалари қатнашган сўзлар топиб ёзинг.

Намун а: *либос, лента, лангар, лола, лўли, луқма, линза.*

р — сонор, сирғалувчи тил олди титроқ товуш бўлиб, форсча, арабча ва русча-интернационал сўзларнинг бошида, ўртасида ва охирида унли товушлар билан бирга кела олади. Тил олди товушлари билан ёнма-ён келганда юмшоқ (масалан *рад, расадхона, равшан, радио, ректор, руҳ, карра*), чуқур тил орқа ундошлари ҳамда тил орқа унлилари билан ёндош ёки бир бўғинда келганда қаттиқ талаффуз этилади.

Машқ. Ўқинг. р товушининг талаффузига эътибор беринг.

ри, рэ, ра, ро, рў, ру, ри
ир, эр, ар, ор, ўр, ур, ир

Уйга вазифа. Юқорида берилган ҳарф бирикмалари қатнашган бир нечта сўз топиб ёзинг.

Намун а: *ривоя, риоя, рекорд, реалист, разряд, разъезд, рост, роҳат, рўйхат, рубоб, руҳсат, руҳланмоқ.*

Урғу

Урғу ифодали ўқишнинг асосий воситаларидан бири бўлиб, у таъкидлаш, алоҳида эътибор қаратиш учун хизмат қилади. Урғу сўзларни тўғри талаффуз этишга, маънони тўғри ва тўла англашга ёрдам беради.

Урғу илмий адабиётларда лексик урғу, динамик урғу, ритмик урғу, мантикий урғу, традицион урғу, психологик урғу каби бир неча турга бўлиб ўрганилади.

Бу бўлиниш лингвистик жиҳатдан тўғри, аммо биз ўқувчи-студентларни ифодали ўқишга ўргатиш ва ифодали ўқишнинг назарий масалалари ҳақида маълумот олишларини осонлаштириш мақсадида урғунинг икки тури хусусида тўхталмоқчимиз: 1. Сўз урғуси. 2. Мантикий урғу.

Сўз урғуси. Сўз урғуси тушган бўғиндаги унли шу сўзнинг бошқа бўғинларидаги унли товушларга қараганда кучлироқ, чўзиқроқ талаффуз этилади.

Сўз урғуси лингвистик адабиётларда лексик урғу номи билан ҳам юритилади.

Ўзбек тилида сўз урғуси, асосан, сўзнинг охириги бўғинига тушади. Сўзларга қўшимчалар қўшила бориши билан урғу ҳам кўча боради. Масалан: *болá, болалáр, болаларгá; ишчýй, ишчилáр, ишчиларгá.*

Бу ҳодиса кўпроқ туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилига ҳам хосдир. Аммо, бундан ўзбек тилида урғунинг ўрни ўзгармас экан деган хулоса чиқмайди. Ўзбек тилида шундай сўзлар ҳам борки, сўз бошида келган урғу сўнгги бўғинларга тушмайди. Масалан: *қáйси, қáндай, қáнча.*

Демак, ўзбек тилида урғу сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ҳам келиши мумкин. Масалан:

а) сўз бошида: *кéлсин, кéмдир, áллаким, дóим, бáрча, хáмма;*
б) сўз ўртасида: *албáтта, мардлáрча, афсúски, яхшигúна, аччиқкúна, ўқитúвчиман;*
в) сўз охирида: *оқкúш, отбоқáр, тупрóқ, бозóр, Учкúргóн, Бешарíқ.*

Адабий талаффузни нормаллаштириш ва нутқ маданиятини ривожлантириш, ўзбек тилига интернационал сўзларнинг тобора кўпплаб кириб келиши ва кенг омма нутқида сингиб бориши туфайли урғунинг аҳамияти кун сайин ортиб бормоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз урғусининг функцияси анча кенгайган.

Ўзбек тилида урғу маънони фарқлаш хусусиятига эга: *олма* (мева, от), *блма* (буйруқ феъли); *атлас* (географик карта); *кесма* (овқат тури, от), *кэсма* (буйруқ феъли); *тугма* (кийим тугмаси, от), *тúгма* (буйруқ феъли); *гулсúз* (гули

йўқ, сифат), *гўлсиз* (*гулдайсиз*, ўхшатиш); *қизгина* (кичкина қизча, кичрайтириш), *қўзгина* (қизнинг ўзи, ажратиб кўрсатиш).

Булардан ташқари, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзлашиб кетган русча-интернационал сўзларда ҳам урғу маънони фарқлаш хусусиятига эга. Урғу қуйидаги сўзларнинг биринчи бўғинига тушса от, иккинчи бўғинига тушса, сифатга айланади. Масалан: *академик* — от, *академик* — сифат; *математик* — от, *математик* — сифат; *техник* — от, *техник* — сифат.

Шунинг учун ҳам ўқувчи-студентни текстни ифодали ўқишга ўргатишдан олдин, уларни текстдаги сўзларнинг маъноси билан таништириш, сўзларнинг урғули бўғинини аниқлаш лозим.

Машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг талаффузидаги ва маъносидаги фарқни айтинг.

1. Биз *академик* Ойбек номидаги тарих ва археология музейига бордик. А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтининг ходимлари янги *академик* лугат тайёрладилар. 2. Маданият ҳақидаги бу ажойиб китобнинг автори *математик* Қори Ниёзийдир. Наҳотки, сен оддий *математик* ҳисобни ҳам тушунмасанг? Бу ажойиб асар *математик* лингвистикага бағишланган. 3. *Техник* Озода иш кўзини яхши билади. *Техник* ишлар шунча кўпайиб кетдики, бош қашишга вақт йўқ.

Мантиқий урғу. Мантиқий урғу текстда яширинган бўлади. Бадий асарларни ифодали ўқишдан олдин яширинган мантиқий урғуни аниқлаш учун текстни аввал бир неча марта ўқиб, автор мақсадини тушуниш, сўнгра мантиқий урғули сўзни аниқлаш мумкин. Мантиқий урғуни излаётганда бадий асардаги уюшиб келган ва маънони кучайтириш учун қўлланган такрорий сўзларга, эргаш гапдаги бир манзарани тасвирловчи бир хил бўлақларга ҳамда айрим гаплардаги таъкидловчи сўзларга алоҳида эътибор бериш зарур. Одатда мантиқий урғудан кейин қисқа пауза қилинади.

Мисоллар:

Эй Фарғона!

Мушкул кунлар боласини
Тишида тишлаб,

ювиб,

тараб,

севиб,

ўпиб,

қучиб,

опичиб,

Эй бахтларни балоғатга етказган она!

(Ҳ. Олимжон.)

Дўстлар, менинг юртимни
Ўзбекистон, дейдилар.
Донғи тушган дунёни
Боғу бўстон, дейдилар.

(З. Дийр.)

Профессор А. Ғуломов мантиқий урғуга аниқлик киритиб шундай дейди: «Ўзбек тилида логик (мантиқий) урғу бошқа кўпгина тиллардаги каби фикрий жиҳатдан аҳамиятли бўлган элементни ажратиш учун хизмат этади. Бу ажратиш умуман ўша элементнинг кучли айтилиши биландир. Бу кучайиш ўша элементнинг сўнги бўғинида ўзининг энг юксак нуқтасига этади. Бу ҳаво оқимининг кучайиши эмас, балки умумий тоннинг — оҳангнинг кўтарилишидир. Қўринадик, логик урғу семантика билан боғланган ҳолдир. У элементларнинг муносабатини ойдинлаштиради, бош сўзни кўрсатади, бутун гапнинг фикрий йўналишини аниқлаб беради»¹.

Демак, ҳар бир нутқ звеносида фикрни ойдинлаштириб кўрсатадиган марказий сўз мавжуд бўлади. Мантиқий урғу тушган бу сўз кучайтириб талаффуз этилади. Мантиқий урғунинг аҳамияти шундаки, у гапдаги асосий фикрни аниқлайди, ойдинлаштиради. Ёзувда эса, махсус белги билан кўрсатилмайди. Оғзаки нутқда мантиқий урғу тушган сўз овозни баландлатиш, пастлатиш каби воситалар билан ажратиб талаффуз этилгани учун тингловчининг диққатини тез жалб қилади.

Мантиқий урғу гапдаги исталган сўзга тушиши мумкин. Масалан: *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.* (О.) Бу гапдаги сўзларнинг ҳар бирига мантиқий урғу бериб ўқиш мумкин. Масалан:

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизга сиғмай тошади.

Машқ. Қуйидаги гапнинг ҳар бир сўзига алоҳида-алоҳида мантиқий урғу бериб ўқинг. Мантиқий урғу тушган сўзнинг талаффузига эътибор беринг.

Малоҳат бугун шанбаликда ишлади.

Машқ. Қуйида берилган тўртликнинг сўз ва мантиқий урғуларини аниқланг. Сўз урғуси тушган унли устига урғу (') белгисини қўйинг, мантиқий урғули сўзлар тагига бир тўғри чизиқ чизинг. Текстни ифодали ўқинг.

Мен севаман буюк қаҳрамонларни,
Чкалов, Шмидт, Чапаев, Шчорсин,
Громов, Байдуков, Омонгелдин,
Папанин, Бабушкин, Коккинакин.
(Уйғун.)

Пауза

Кишилар гапириш жараёнида маълум даражада қисқача тўхтаб, нафас оладилар ва ўпкаларини қайта ҳавога тўлдириб, нутқ

¹ Ғуломов А. Ўзбек тилида урғу, Тошкент, 1947, 28-бет.

қини давом эттирадилар. Нутқдаги ана шундай тўхташ, тиниш ёки шундай кичик танаффусга *пауза* дейилади.

«Пауза — нутқимизнинг энг муҳим элементи ва унинг асосий воситаларидан биридир»,¹— деб таъкидлайди К. С. Станиславский.

Бадий асарларни ифодали ўқишда паузанинг ўзига хос ўрни бўлиб, у асарнинг жанр хусусияти, мазмуни ва синтактик қурилиши билан узвий боғлиқ. Бадий асарда пауза автор фикрининг тингловчига аниқ ва тўла етиб боришига катта ёрдам беради.

Пауза шеърий асарларда аксарият туроқларга тушади ва ҳис-ҳаяжон бағишлайди. Шеърдаги байт ёки бандлар асарнинг тугалланган бир бўлаги сифатида бир-биридан доимо пауза билан ажралади.

Масалан:

Кўм-кўк...
Кўм-кўк...
Кўм-кўк...
Меҳнат шараф ва шон бўлган
водийлар
кўм-кўк...
(Ҳ. Олимжон.)

Паузанинг турлари ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Биз студентларга тушунарли бўлсин учун уни уч турга бўлиб ўргатамиз:

1. Грамматик пауза.

2. Мантиқий пауза.

3. Психологик пауза.

Грамматик пауза. Бадий асарлар ифодали ўқилганда тиниш белгиларида қисқа пауза қилинади. Бундай пауза *грамматик пауза* деб аталади.

Ўзбек тилида қуйидаги тиниш белгилари ишлатилади: нуқта (.), сўроқ белгиси (?), ундов белгиси (!), кўп нуқта (...), вергул (,), нуқтали вергул (;), икки нуқта (:), тире (—), қавс () ва қўш-тирноқ (« »).

Мисоллар: 1. Нуқтали пауза:

Аё дўстим, бир гапим бор, англаб ол,
Мен гапирай, зеҳнингни қўй, қулоқ сол.
Жаллодларга ялинмагин, бўйнингдан,
Гавҳарни не билсин ушлаган сопол.

(Эргаш Жуманбулбул ўғли.)

Куз, жануб кузи. Саҳрода ҳеч қачон ёзда бўлмайдиган сукунат. На чигирткаларнинг чириллаши, на кўр каламушнинг чийиллаши ва на юмронқозиқларнинг хуштак чалиши эшитиларди. Тилла ранг куркинаклар, қалдирғочлар, чуғурчуқлар, тор чумчуқлари ҳамма вақт ҳашарот топиладиган юртларга аллақачонлар учиб кетган. Ҳамма ёқ бўм-бўш. (Виктор Авдеев.)

¹ Станиславский К. С. Соб. соч. в восьми томах, т. 3, М., «Искусство», 1955, с. 106.

2. Сўроқ белгисида қилинадиган пауза:

Нега мунча гўзал кўринар олам?
Нега қараб тўймас кўзларим?
Нега жўш уради, кўпиради қон?
Нега мисдай қизир юзларим?

(Уйғун.)

— Бу ерни ким обод қилган? Бу оғир тошларни ким олиб келган?— деди Асқар ота ва ўзига-ўзи жавоб берди.— Ким олиб келарди?! Бу ерга мен ким олиб келдй? Шундай одамлар ҳам бўладик, туғилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганида бутун юрт аза тутарди. Қизим, Баҳри, шундақами? Шундақами, Собирахон?

(А. Қаҳҳор.)

3. Ундов белгисида қилинадиган пауза:

Ҳой ишчилар!
Эзилган меҳнатчилар!
Битсин золим бойлар!
Эркинни қўлдан берма,
Яша, хизматчилар!

(Ҳамза.)

Назира буви! Туринг, Тўхта бувиникига чиқамиз.
(А. Қаҳҳор.)

4. Кўп нуқтада қилинадиган пауза:

Тушундим: у тотли хаёллар — хаёл,
Алданмас бу юрак ширин сўзингга.
Йўқол, э... алдамчи, ёндашма, йўқол,
Термилиш йўқ энди, орсиз юзингга!
Жилмайма, қарама, сўйлама менга,
Эски афсонани куйлама менга...

(Миртемир.)

Урмонжон мумкин қадар уни босишга ҳаракат қилди.— Ҳовлиқманг... гапирман десам, менда ҳам гап топилади....

(А. Қаҳҳор.)

5. Вергулли пауза:

Умрим, эй, сен бўлиб шунча беғубор,
То абад айладинг мени бахтиёр.
Умрим, эй, сен билан қилиб ифтихор
Бўлайин ўлгулча мен ҳам миннатдор!

(Ғ. Ғулом.)

Жамол бу землянкага бирон баҳона билан, бир зум бўлсин, кўз ташлаб ўтар эди: гоҳ газета ташлаб кетади, гоҳ эшикдан бирор қизик хабарни билдирадн.

(Ойбек.)

6. Нуқтали вергулда қилинадиган пауза:

Инграб ётар эди ярадор...
Суянчиги бўлди оқ қайин;

Унинг ҳолин кўриб, бошида
Тебратарди шохларин майин.

(М. Жалил.)

Яна учта нарсани айтайин, қулоқларингга олиб, эсларингдан чиқарманг-лар: биринчиси, тўғри бўлинлар — бежавотир бўласиз; иккинчиси, мақтанчоқ бўлманглар — хижолат тортмайсиз; учинчиси, дангаса бўлманглар — бахтсиз бўлмайсиз.

(Эртакдан.)

7. Икки нуқтада қилинадиган пауза:

Замонанинг зайлига қаранг:
Кўзи қийшиқ, юзи бурушук, зеҳни элдан паст
Пари қилиб кўрсатар денг, биздайга ўзин!
(О. Матчон.)

Баҳор ҳаёлчанлик билан гапириб, ишонч билан қўшиб қўйди: — Қурилиш-даги электр пайвандчи дугоналарим менга ўз ҳунарларини ўргатишди. Меннинг учун қанчадан-қанча куч сарф этишди. Энди ҳунаримни ўзгартирсам, дугона-ларимга ҳам, касбимга ҳам ҳурматсизлик бўлмайdimи?

Врач узун мўйловини силаб, қизга меҳрибонлик билан қаради:
— Балли. Дилинг покиза экан, қизим...

(Ш. Рашидов.)

8. Тиреда қилинадиган пауза:

Ватан — она,
Ватан — жаннат,
Ватан — иқбол чироғи.
Ватан — жаҳон юрагидир.
Ватан — ҳаёт булоғи.

(А. Умарий.)

Баҳмал мактабининг ўқувчилари анча нарида — поёнсиз буғдойзорларга ту-ташиб кетадиган мактаб боғида ишлардилар. Мевазор боғ — Баҳмал мактаб-нининг ифтихори бўлиб, бутун районга шуҳрати кетган эди.

(Ш. Рашидов.)

9. Қавсларда қилинадиган пауза:

Олдин у билан армия қўмондони гапиришди, кейин (буни Озеров сира кутмаган эди) генерал-майор Бородин гапиришди. Маълум бўлишича, Боро-диннинг дивизияси (Озеровнинг полки шу дивизияга қарашли эди) қўшни участкани озеровчилар фронт линиясидан ўтган жойдан сал шимолроқни мудо-фаа қилиб турар экан.

(М. Бубенов.)

10. Қўштирноқда қилинадиган пауза:

Шунда Олег сўраб қолди: «Қани айтингиз,
Қаердадир жон ўртоғим, чопқирим, отим?
Омон борми, у ҳали ҳам бўй бермасми — тез
Уша-ўша ўйноқими, худди елдириш?»

(А. С. Пушкин.)

Узоқдаги тепаликда шамол тегирмон кўринади. Ворошилов тегирмонни кўрсатиб: «Хужум ўша ёқдан бўлган...» — деди.

(А. Толстой.)

Машқ. Қуйидаги текстларни ўқинг. Ундаги грамматик паузаларга эътибор беринг.

жим. қойил. ҳа.	жим! қойил! ҳа!
жим, қойил, ҳа.	жим... қойил... ҳа...
жим? қойил? ҳа?	жим?! қойил?! ҳа?!

Машқ. Султон Жўранинг, «Тиниш белгиларининг мажлиси» номли асарини ифодали ўқинг. Унда ишлатилган пунктуацион белгиларнинг паузаларини талаф-фузда ифодаланг.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ МАЖЛИСИ

. ? ! « » —

Беш-олтита тиниш белги келиб бугун,
Ўтқазмоққа қарор қилди жиддий йиғин.
Раис бўлди ундов белги — мирза терак,
Деди, ҳар ким ўз ролини айтмоқ керак.
Тушунтиринг, недур сизнинг вазифангиз?
Сўз минутини кўпроқ берай, оз десангиз.
Ўз жойида ишлатмасдан Турғун, Гани,
Балки сизни хафа қилган? Сўзланг, қани.

Биринчи сўз Нуқтавойга. — У бош, катта,
Нуқта чиқди бир думалаб мисли копток.
— Фикрларнинг станцияси — нуқтадирман,
Ҳар дарак гап охирида тўхтайдурман.
Бошқа фикр бошланаяк мендан кейин,
Баъзан қулоқ солмасалар, мен не дейин?
Паровозлар йўл олгандек станциядан,
Менга етгач, олмоқ керак тўлиқ бир дам.
Ўзимдан сўнг қўймоқ зарур зўр бош ҳарф,
Бироқ баъзан унутади бизни Зариф.
Ҳар бир бош ҳарф ёнимдаги бир соқчидир,
Қайси бола буни қўйса, зап яхшидир.
Гапим тамом, бундан бўлак менда не бор?
Ўйлайманки, сўзим қолмас безътибор.

?

Энди сизга гап навбати, ўртоқ Сўроқ!
Ана, чиқди сўроқ белги мисли ўроқ.
У қоқилиб аранг қолди кетмай қулаб,
Е бу белги, ёки зирак таққан қулоқ.
— Сен сингари ролим айтсам, Нуқта дўстим,
Ҳар сўроқ гап битган жойда меннинг постим.
Мендан сўнг ҳам катта ҳарф қўймоқ шартдир,
Бунга одат қилинмаса, ёмон дарддир.
Ўқдингизми? Етадимми? Борми савол?
Ёки ўзим сўраганимни сиздан савол?

!

Ундов новча ўзи олди сўз галини,
Михдай туриб баён қилди ўз ҳолини:
— Мазмунидан ундов, севинч, нафрат, ғазаб,